

УС (Калм) 0781174.268.19 = 643843

Б45

163086

БЕМБӨН ЫУЧА

НЭЭРҮЛЖ КЕЛЛНЭ БОЛН БИЧЛНЭ ХУРАҢҮ

ЭКЛЦ ШКОЛЫН БАГШНРТ

2-ч нарц.

Хальмг АССР-н эрдм сурхулин
министерств батлв

Хальмг дегтр нарнач
Элст—1969

БЕМБЭН ҺУЧА

НЭЭРҮЛЖ, КЕЛЛҮНЭ
БОЛН БИЧЛҮНЭ
ХУРАҢҮ

ЭКЛЦ ШКОЛЫН БАГШНТ

Хальмг АССР-н эрдм сурхуяни
министерств батлв

Хальмг дегтр харнач
Элст—1969

НҮР ҮГ

Эклиц школын сурхульчнрин амн үгинь болн бичл-
нинь өөдлүүлһәр багшин кех көдлмшт дөң болх седвәр
—эн хураңһун һол күслнь мөн.

Эн хураңһуд оржах статьясиг, келврмүдиг, шүлгүдиг,
туульсиг болн үлгүрмүдиг классмудар хувалһн дүннэд
кегджэх мөн. Багш эврән кирцэд, тер дотр II—III клас-
смудт, сурхульчнрин медрлд ирлицһү болдгар эдниг хо-
орнднь гүүцүлж олзлх зөвтә.

Зәрм ик (күчр) статьясиг, келврмүдиг болн туульсиг
зуг нээрүлж келлһнд олзлхас биш, бичүлхмн биш. Чее-
жәр даслһнд оньган тасрхан уга өгч бээхмн. Учр-утхарн
болн даран-даршлһарн сән, амр шүлгүдиг, үлгүрмүдиг,
тәәлвртә туульсиг, ут туульсиг чеежәр дасххмн. Ю чее-
жәр дасхнь хураңһуд заагдсн бәәнә, болв багш эврән
бийнь терүг йилһж тогтахла сән болх билә.

Сочинень бичдг дасххларн эн хураңһун чилгчд өггд
жэх төрмүдәр (темәр) болн хальмг келнә программд
бәәх төрмүдәр һардвр кехмн.

Хальмг келнә кесг багшнрин сүв-селвгәр болн некв-
рәр эн шин хураңһуд мана бичәчнрин болн хальмг олн-
әмтнә амн үгин үүдәврмүдәс кесг материалмуд шинәс
срулгдв, тер тоод ут туульс немгдв. Дәкәд мана респуб-
ликин эдл-ахун болн йиртмжин бәәдл үзүлгч, күч-көлс
болн бичкдүдин наад үзүлгч статьяс немгдв.

Эн хураңһуд дуту-дунд чигн бәәдг болх, хураңһуг
яһж күцәж, ясрулж болхин тускар багшнр эврәннь сүв-
селвгән өгх гиж ицжәнәв.

Автор.

НЭЭРҮЛЖ КЕЛЛН БОЛН БИЧЛН

(Методическ заавр)

Нээрүлж келлн болн бичлн—бичкдүдин кел өргжүллннд, теднэ ухань хурцар өсклннд, сурһлһна һол болгч көдлмшин негнь мөн.

Умшсаннь, соңссаннь болн үзсн-шинжлснәннь тускар, терүнәннь учр-утхинь чикэр нээрүлж келлн болн бичлн хальмг келнэ чикэр бичлһиг медлһнд бичкдүдт ик дөң болдг зөвтэ. Тер учрар багш сурһульчнрин үгин көрңгиг икдүлхин болн чикэр бичлһинь ясрулхин төлэ эн көдлмшиг өдр болһн кенэ.

Эн хуранһу эклц школын багшт сурһульчнртан нээрүллн дасхлһнднь дөң болх седклтәһәр кегдв, юнгад гихлэ багшт кергтэ цагтнь болмин дүңгә ахр түүк, статья, келвр болн шүлг олдад, учрад одхш.

Эн хуранһуд I—II болн III школмудын сурһульчнрт нээрүлж келлн болн бичлн дасхлһнд кергтэ ахр, амр келврмүд, статьяс, шүлгүд, үлгүрмүд, тәэлвртэ туульс болн ут туульс орулгдв. Эднәс зәрминь сурһульчнрт чеежәр дасхх кергтэ. Хальмг кел даслһиг өргжүллһнд чеежәр даслһн бас чинртэ көдлмш. Эн көдлмшт багш оньган тасрхан уга өгчәх зөвтэ.

Хуранһуд орсн келврмүд, статьяс, туульс класс болһнд салу-салу бичгдв. Болв багш эн зураг сурһульчнрин медрләс иштәһәр, эврәннь хәләцәр немәд эс гиж хасад, хүврәһәд олзлж чадхмн. Зәрмдән багш зург-зура чигн сурһульчнрар келгүлх зөвтэ. Умшсаннь (тер дотр тууляр) учр-утхин тускар ямаран зургуд зурж болхинь күүндәд, сурһульчнрар зургуд зурулх. Тер зургударн хәрү күүндвр кех. Зуг тер зургуд умшсн туск келвриннь, туулиннь учр-утх дахсн дигтә-дарата болх зөвтэ.

II—III классин сурһульчнр багшин һардврар бийснь зура кеж чаддг болх, тер зураһан дахулж дигтә-дарата-

һар келж болн бичж чаддг болх зөвтә. Сурһульчнрт чикәр келдг болн бичдг дасхлһнд тиим неквр ик туста, кергтә болна.

Нәэрүлж келлһиг цуг классмудт сурһулин жилин түрүн өдрәснә ави гилтә эклж кеж болх. Болв нәэрүлж бичлһиг II—III классмудт сар давулчкад келгхмн. Негдгч класст болхла, сурһулин жилин өрәләс ави эклж нәэрүлж бичдгиг дасххмн.

Болв альк болв чигн класст нәэрүллһ келгүлхләрн, тер дотр бичүлхләрн, сурһульчирин дасжах чикәр бичлһнә зокал дахулж, терүнлә бәрлдүлж бас келгүдлхмн, терүнә төлә урдаснә белдврин кәдлмш кехмн. Тиим белдврин кәдлмшин тускар болн нәэрүллһ бичлһнә тускар цааранднә дора цән үлгүрмүд өггдженә.

Негдгч класст үзглә дасхжах цагт амн үг ясруллһар кәдлмш кегднә. Үзгләс үгмүд умшад, теднә учр-утхинь йилһж медәд, шин үгмүд дасад, зургуд хәләнәд, зәнгс бүрдәнәд, багшин сурврмудт хәрү өгәд, олар зәнгс бүрдәнәд, теднән келәд, бичәд сурһульчнр багшин дөңгәр нәэрүлдг дасна.

Жилин хойрдгч өрәлин туршарт бичкдүд умшдг, бичдг болад дамшад ирхлә, тедниг бүкл зәңгсәр келдг дасхад, бичсн цагт цег тәвүләд, цегин дару ик үзгәр бичүләд дасхгдна. Эн цагт сурһульчнрар нәэрүллһ 3—4 зәңгәр бичүлж болх. Үлгүрнә, үвлин бәәдлиг яһж шинжлснә тускар күүкдлә иим күүндвр кехмн:

Усн яһна? Бичкн күүкд ю кенә?

— Күүкд, үвлин тускар кен келнә? Үвлд деерәс юн орна? Усн яһна? Бичкн күүкд ю кенә?

— Нә, эн күүндсән ахрар, цән зәңгсәр иигж бичхмн — гиж багш келәд, урок эклхин өмн доскд биччксн зәңгсән умшж өгәд, сурһульчнрар бас умшулна:

— Үвл, ирнә. Цасн орна. Киитн болна. Усн көрнә. Бичкдүд цасар наадна. Цанар дошна.

Дарунь зәңгин үгмүдиг (эс медгдсинь) цәәлһж өгхмн, ниилврмүдәрнә салһад умшулхмн (ү-вл, ир-нә, ца-сн, орна). Киитн, наадн—гисн үгмүдт бәәсн удаи эгшгүдиг дораһурнә татад, яһж келгддгинь болн бичгддгинь давулхмн. Терүнә хөөн тер зәңгсән биллчкәд, доскд иигж бичхмн: Үвлд юн орна? Усн яһна? Бичкдүд ю кенә? Юуһар дошна?

Эн сурврмудыг умшулад, хәрүһинь сурһульчнрар келүлхмн. Терүнә дару сурһульчнр тетрадьмудтан «Үвл»

гигж толһалад бийснь бичх зөвтө. Багш йовад хэләһэд, кен күчрдснднь дөң болхмн.

Эс гиж сурһульчнрин меддг герин аһрусна тускар (ноха, мис) нээрүллһ бичүлхмн. Үлгүрнь, миисин тускар күүндвр кех: Кенэд мис бээнэ? Ямаран? Ю кенэ?

Цааранднь деер келгдсн мет доскд бичэд умшулад, үгмүдинь ниилврмүдәрнь хувалһад, «бээнэ», «сөөд», «хулһн», «унтна» гисн үгмүдин чикәр бичлһинь медүлчкэд, ним зәңгс бичүлхмн:

Манад мис бээнэ. Мана мис бор. Өдрт тер унтна. Сөөд хулһн бәрнэ.

Эн метәр зург үзүләд, бас нээрүллһ бичж болхмн. Зуг сән, ке зург үзүләд кехмн. Нээрүллһ бичүлж болһндан сурһульчнрар умшулад, эндүсинь чиклүлхмн. Зәңгсиг диг-даран угаһар (деформированный) доскд биччкэд, сурһульчнрар чиклүләд бичүлж бас болхмн. Үлгүрнь (диг-даран угаһар):

Модн дотр чон үзж. Тедн һарад зулж. Көвүд мод орж. Чон цааран зулж. Көвүд чонас ээж. Дигтә-даратаһар бичхлә ним болх:

Көвүд мод орж. Модн дотр чон үзж. Көвүд чонас ээж. Тедн герүрн зулж. Чон цааран зулж.

Дегтрәс ахр, амр келвр умшулад, учр-утхинь, эс медгдсн үгмүдинь болн чикәр бичлһинь йилһүлчкэд, бас бичүлж болхмн.

Зуг I-ч класст 10—15 үгәс давулхмн биш. Дәкәд болхла, нээрүлж бичлһиг долан хонгт нег, эс гиж хойр кежәхмн.

Хойрдгч класст нээрүлж бичлһн бас негдгч классла әдл гилтә кегднә, болв эн класст нээрүлж бичлһиг сурһулин жилин эклцәс авн дасххмн. Дәкәд болхла, бичжәх зәңгснь олн болх зөвтә, доскд зуг сурвурмудынь бичхмн. Үлгүрнь, намрин тускар сурһульчнр ю шинжлсинь келүләд, залад ним сурврмуд доскд бичхмн:

Зунд ямаран? Ода ямаран цагв? Намрт юн орна? Юн көдлнә? Модн, өвсн яһна? Өдр-сө ямаран болна?

Эн сурврмудт сурһульчнр нежәд зәңгәр чеежәр хәрү өгх зөвтә. Нээрүләд келгдхләрн, ним келвр болж һарх:

Зунд халун болна. Ода намр ирв. Намрт хур орна. Киитн салькн көдлнә. Модна хамтхасн унна. Өдр ахрдна, сө утна.

Эн зэнгсиг кесг сурһульчнрар даvтулад келүлчкәд, удан эгшгтә боли давхр хадврта үгмүдинь (киитн, унна, утна) доскд бичәд, чикәр бичлһинь цәәлһхмн, нийлврә- рнь хувалһад келүлхмн (киитн, ун-на, утд-на).

Цуг эн белдврин кәдлмшән кеснә хөөн сурһульчнрар бийсәрнь «Намр» гигәд толһалулад бичүлхмн. Бичсинь умшулад шүүхмн, эндүсинь чиклүлхмн.

Бичкн, амр, күүкдт медгдм, келврәр бас нәэрүллһ бичж болхмн. Түрүләд багш тер келврән сәәнәр умшж өгәд, учр-утхинь сурһульчнрта хамдан цәәлһәд, эс мед- гдсн үгмүдинь доскд бичәд, чикәр бичлһинь цәәлһүлхмн. Үлгүрнь, иим келвр бүрдәхмн.

КЕРМН

Моди дотр керми бәәж. Керми модна көнгәл дотр бәәж. Моднур бичкдүд ирж. Тедн кермниг бәрж авч. Терүгәрн гертән авч ирж. Тернь һарт ижлдж.

Эн келвртән, деер келгдсн мет, зура зурад (сурвр-муд) доскд бичәд, тер келвриннь учр-утхинь сурһульчн- рар келүлх. Күчр үгмүдинь доскд бичәд цәәлһүлх. Үл- гүрнь: кермн, көнгәлд, ижлдж.

Зургар бас нәэрүллһ бичүлхмн. Нәэрүллһ бичх зур- ган сурһульчнрт үзүләд күүндвр кехмн. Сурһульчнрин келсиг залад, доскд зура бичхмн. Тер зураһар зургин учр-утхинь сурһульчнрар келүлхмн. Үлгүрнь, элә шовун һуужмл авч йовсн зургар иим зура кеж болх:

Көвүд альд сууж, ю кежәж? Нүһсд альд йовж? Элә яһж? Көвүд ю кеж? Тедн юунд харм төрж?

Иим зураһар сурһульчнр, деер келгдсн мет, «Элә» гиж толһалад, зургар нәэрүллһ бийснь бичхмн. Бичсинь ум- шулж шүүһәд, эндүһинь чиклүлхмн.

Нәэрүлж бичлһиг нань чигн кесг кевәр бүрдәж болх- мн. Үлгүрнь, күүкдин наадна тускар, үзсн кинон тускар.

Эн хураңһуд зәрм келврмүдтнь зург-зура өггдсн бәә- нә. Келврин учр-утхинь дахулж зурх зургудын тускар, үлгүрлхд, иим сурврмуд тәвж күүндвр кеж болхмн:

Эн келврт ямаран зургуд зурж болх? Кедү зург зу- рж болх? Түрүләд ю зурхмб? Цааранднь ю зурхмб? Сүүлднь ямаран зург зурхмб?

Иим сурврмудын дөңгәр дигтә-даратаһар зургуд зу- рж, келврин учр-утхинь амрар цәәлһж болхмн. Болв ба-

гш өмнэснь тохнян кевэр ухалад, зургудыг белдэд авчкх зөвтэ.

Хуранһун дахульд урднь бээсн зургуд деер цөн зург немгдв. Теднэ зармднь нээрүүлһнэ зура зөрц өггдсн уга. Терүг сурһульчир бийснь, багшин дөңгөр, зургуд хэлә-һэд кех зөвтэ.

НЕГДГЧ КЛАСС

МАНА КЛАСС

Мана школ хойр давхр. Эргиднь нигт модд, цецгэс урһна. Классин хорас у, сарул. Мана класс хойрдгч давхртнь бээнэ. Мана класс йир сэн.

Сурврмуд:

Ү г м ү д: давхр, нигт, у, сарул, эргиднь, модд.

1. Тана школ ямаран?
2. Эргиднь юн урһна?
3. Тана класс альднь бээнэ?

ЖИЛИН ДӨРВН ЦАГ

Цасн хээлнэ,
Усн гүүнэ,
Шовуд ирнэ,
Кезэ тиим болна?
Нарн халулна,
Тэрэн болна,
Оһтру ду харна,
Кезэ тиим болна?

Нарн холдна,
Өвсн шарлна,
Хур орна,
Кезэ тиим болна?
Цасн орна,
Шуурһн шуурна,
Киитн чаһрна,
Кезэ тиим болна?

Ү г м ү д оһтру, ду харна, шуурна, чаһрна.

Даалһвр: эн шүлгиг чеежэр дасх. Жилин цагмудыг шинжлснэнь тускар келх.

УСНД ӨӨМЛҮН

Халун өдр билэ. Көвүд холд өөмхэр одв. Һолын усн сээхн цегэн. Көвөһөрнь урһсн модд усна герлд үзгднэ. Көк ноһан деер хувцан тээльв. Көвүд уснд булхад, шалвачад өөмв. Теднэ инэдн, байрта дун холд соңсгдна.

Ү г м ү д: өөмхэр, көвөһэрнь, цегэн, булхад, шалвачад.

Сурврмуд:

1. Көвүд өөмхэр альдаран одж?
2. Һолын усн ямаран бөөж?
3. Бичкдүд уснд яһж өөмж?

САГ КЕРӨ

Керө хот хээһэд һарв. Нисж ирэд тер хаша деер суув. Һазрт кевтси махна тасрха үзв. Керө байрлад һөөһв. Нисэд һазр деер буув. Өсрэд-тоглад тер махнур өөрдв. Эргидән харвад хэлэчкэд, махиг шүүрв. Гентки терүг ноха шүүрв. Керө ээчкв. Болв саг керө бэргдсн уга.

Ү г м ү д: тасрха, һөөһв, харвад, шүүрв, цаг.

Сурврмуд:

1. Керө альд иря; сууж?
2. Керө ю үзэд байрлж?
3. Керөг ноха яһад шүүрч?

ТҮРҮН ЦАСН

Цасн орхиг би күләж бээләв. Цанан белдэд авчклав. Нег өрүн серхлә, һаза мел цаһан. Уульнц, гермүд, модн цээж одж. Би йир байрлув. Шулуһар хувцан өмсэд һарув. Һаза салькн уга, тагчг. Аһар йир цевр. Цасна үнр һарад бөөнө. Көвкр цасн көл дахад наалдад бөөнө. Петя, Мергн, Леня, Санл гертәсн һарч ирв. Бидн наадвидн.

Ү г м ү д: цээж, байрлув, шулуһар, көвкр, наалдад.

Сурврмуд:

1. Цасн кезә орж?
2. Һаза ямаран болж?
3. Бичкдүд ю кеж?

Цасар яһж наддгин тускар сурһульчнрар келүлх.

ШААЗҢА

Алг-алг шаазһа

Альд-делм сүүлтә.

Өрүн эрт ирнә

Оньдин намаг серүлнә.

Сүүлән сарсалһж өргәд,

—Сер-р-р, сер-р-р гиж

Сөөлнкә дууһар дуулна,

Сергәж намаг босхна.

Даалһвр: шаазһа ямаран шовун? Альд тер бөөнә? Юуһар тежәл кенә?

ХАВР

Э р и ж э н э К о н с т а н т и н .

Жиңисн киити номһрад
Жилвксн шуурһн зогсв,
Живсн нарн ээврлэд
Жиргэд хавр өөрдв.

Көрлсн цасн балцрв
Көрсн мөсн девтв,
Көөгтсн будн талрад
Күлэвртә хавр ирв.

Һашута үвл өнрэд
Һалун шовуд ирлдв,
Һазрин өрнь девтэд
Һөөхмжтә хавр болв.

Ү г м ү д: жиңисн, жилвксн, живсн, көрлсн (кор цасн)
көөгтсн, талрад, орнь.

Даалһвр: шүлгиг чеежәр дасхх. Хаврын бөөдлин тускар
күүндвр кех, ахр келвр бичүлх.

ӨРҮН

Н. Нәмдорж, моңһл бичәч

Өр шарлж цээв.
Өдр сөөг диилв.
Хурлзж салькн үлэв,
Хамтхасн нөөрәсн серв.
Төрсн өдр йөрәж
Торһа байрта жиргв...

Ү г м ү д: хурлзж, нөөрәсн, йөрәж, торһа.

Даалһвр: эн шүлгиг чеежәр дасххмн.

ЭЛСТИН МОДН

Элстин эргнд бүтү оln модн урһжана. Энүг әмтн Эл-
стин модн гиж нерәднә. Эн модд 1957 жил-әклж суулһ-
гдла. Терүнәс урд энд нег чигн модн уга билә.

Хавр, зуни цагт эн модн көкрж сээхрнэ. Дотрнь оли^н зүсн шовуд жиргнэ. Энд туулас бас бээршнэ. Халун өдр^с энд сүүдрлэд амрхд йир сэн. Бичкдүд ирж энд наадна. Зунд тедн эндэс темс түүнэ. Жил ирвэс эн модн өсэд, сээхрэд бээнэ. Пионермүд энүг бас харж — хэлэнэ. Шин мод суулһнлһнд дөң-тусан күргнэ.

Ү г м ү д: суулһгдла, сээхрнэ, сүүдрлэд, харж-хэлэнэ.

Нээрүллһнэ зура:

1. Элст эргнд кезэ модн суулһгдж?
  2. Тер модн ода ямаран? Тенд юн бээнэ?
- Тана селэн шидр модн бээнэ? Терүнэ тускар келтн.

ЦУРХ

Цурх үкрдэ гидг заһсиг бэрж идхэр седнэ. Тиигэд усиг бутхачна. Тер хоорнд заһсчнр шүүгүл хаяд татна. Цурх бутхачта уснд шүүгүлиг үзхш, тиигэд заһсчнрт бэргднэ.

Ү г м ү д: цурх, үкрдэ, шүүгүл, бутхачна.

Сурврмуд:

1. Цурх ю бэрж идхэр бээж?
2. Усиг цурх яһж?
3. Тер хоорнд заһсчнр ю кеж?
4. Цурх шүүгүлиг яһад эс үзж? Кенд бэргдж?

ХУЛҺНС БОЛН АРАТ

Боодгин көвэд хулһнс бээж. Хавр ирнэ.

Цасн хээлэд, усн гүүнэ. Боодгт усн немгднэ.

Хулһнсин гермүдиг усн авна. Хулһнс өөдм һазрур һарна. Тенднь арат бээж. Арат хулһнсиг идэд тарһлна.

Сурврмуд:

МИИСИН КИЧГ

Ээж стол деер долда ээрсн утц оркв. Стол деер мийсин күүкн бээлэ. Тер утцинь мийсин кичг көлэрн пол

деер уцнав. Терүгәри көлвүрүләд наадв. Утци оралдж одв.
Эәж ирәд миисин кичгиг көөһәд һарһв.

Ү г м ү д: утци, миисин, көөһәд, долда.

Сурврмуд:

1. Эәж стол деер ю үлдәж?
2. Миисин кичг утциг яһж?
3. Эәж ирәд миисин кичгиг яһж?

ҺАЛУД

Бичклүд шовудын гер тал одж. Тедн һалуна һуужм-
лмуд хәләхәр йовж. Коля һалуна нөг һуужмл бәрәд авч.
Һалуд далваһан деләд көвүдүр дәврж. Көвүд әәчкәд,
һарад зулж. Һалуд ардаснь көөһәд көләснь зууж. Ти-
гж һалуд альвлсн көвүдиг засглж.

Ү г м ү д: һуужмлмуд, дәврж, засглж.

Сурврмуд:

1. Көвүд альдаран одж?
2. Тедн энд ю кеж?
3. Һалуд көвүдиг яһж?

ЧИНДҺД

Мана школд чиндһд бәәнә. Зуна цагт тедн һопан деер
һаадна. Хажуднь бичкн гермүд бәәнә. Сө болхла тедн
гертән орна. Өдрт бидн селгәдәр тедниг асрж хәләдгви-
ди. Һопан деерәһәр тедн гүүләд һаадна. Үвлд чиндһд
дулан герт үвлзә. Бидн селгәдәр тедниг асрнавидн.

Ү г м ү д: чиндһд, селгәдәр, үвлзә.

Сурврмуд:

1. Чиндһд хама бәәж?
2. Зунд тедн хама һаадна?
3. Үвлд тедн хама бәәнә?

КОЛХОЗД ӨГСН БЕЛГ.

Ленинә пертә колхозд тәрә сәәнәр урһаснднь автомо-
биләр белг өгч. Автомобилиг авч аашхиг хотна бичкдүд

соңсж. Тедн селәнә захд һарад тосж. Автомашиг үзчкәд, эдн байрлад хәәкрлдв. Қолхозин шофер бичкдүдиг суул-
һад наадулв.

Ү г м ү д: автомашин, аашхиг, тосж, соңсж.

Сурврмуд:

1. Қолхозд ю кесиднь автомобиль өгч?
2. Бичкдүд автомобилиг альд тосж?
3. Шофер бичкдүдиг яһж байрлулж?

ЭЭМТХЭ КӨВҮН

Нег дәкж бички көвүн Бадм моднур оч. Модна дотр саржңисн ә эн соңсж. Арһул ишкәд, гетәд хәләж. Модн лотр ут чиктә аң кевтсиг Бадм үзж. Тернь ут чикән өргәд Бадмур хәләж. Бадм әәчкәд һарад гүүж. Тер аңгнь әәчкәд талдан һазрур зулж. Тернь әәмтхә туула бәәж.

Ү г м ү д: саржңисн, аң, әәчкәд, соңсж, гетәд.

Сурврмуд:

1. Бички Бадм альдаран оч?
2. Тер модн дотр ю үзж?
3. Бадм яһж?
4. Тер юн аңгнь яһж бәәж?

УХАТА ЗАН.

Индьд нег герт зан бәәж. Тер йир ухата бәәж. Экнь көдлмшт одхларн бичкнәсн занин өөр үлдәдг бәәж. Көвүн мөлкәд холд йовж одна. Зан терүг хамрарн арһул өргәд хашан дунд авч ирнә.

Зәрмдән көвүг уульхла зан хамрарн саатулна. Терүг унтсн цагтнь хамрарн батхнинь көөнә.

Көвүн зандан йир дурта. Зан көвүнд бас дурта.

Ү г м ү д: зан, мөлкәд, хамрарн, саатулна, уульхла.

Сурврмуд:

1. Зан альд бәәж?
2. Көвүг зан яһж хәләдг бәәж?
3. Көвүн зан хойр хооридан ямаран?

МИС БОЛН ЗАРА

Санан кеерэс нег зара авч ирж. Терүгән гертән орулж. Тернь моһлцград, хатхасан сарсалһад кевтж. Мис гетж ирэд зараг кәләрн цокад оркна. Миисин тавгнь хатхгдад өвдәд одна. Тер гүүһәд стол дор орна. Кесгтән кәлән долаһад мис сууна.

Ү г м ү д: моһлцград, сарсалһад, гетж, тавгнь, миисин.

Сурврмуд:

1. Санан кеерэс ю авч ирж?
2. Зара бийән яһж бәрж?
3. Мис зараг яһж?

ХУЛҢН МЕКЛӘ ХОЙР

(тууль)

Кезәнә бәәж. Хулһн меклә хойр нәәж болж. Тедн нег-негндән дөң болад, йир сәәнәр бәәж. Эләһәс нег-негән харсдг бәәж.

Нег дәкж тер хойр хоорндан ноолдж. Тедниг ноолдж бәәсиг элә үзж. Элә гентки нисж ирэд хойраһинь шүүрч авад йовж одж.

Ү г м ү д: нәәж, дөң, хоорндан, элә, шүүрч.

Сурврмуд:

1. Хулһн меклә хойр яһж бәәж?
2. Тедн яһад әәмшглә харһж?
3. Элә тедниг яһж?

ТУУЛАН КИЧГ

Намрин цаг билә. Цаһала Нарн хойр модн дотр наалж йовж. Тедн туулан кичг үзж. Терүнә кәлнь хуһрад, йовж чадад кевтж. Туулад теднә санань зовад, терүг гертән авч ирж. Терүнд сара дотр гер кеж өгч.

Көвүд туулаһан өрүн болһн хәләдг бәәж. Хавстар, морковар, өвсәр тедн асрдг бәәж. Бүкл үвл туула тиигәд бәәһәд, кәлнь эдгнә. Хавр ирхлә Цаһала Нарн хойр туулаһан һарһад модн дотр тәвж.

Ү г м ү д: үзж, туулан кичг, санань, хавстар, асрдг.

Сурврмуд:

1. Ямаран цагла Цаһала Нарн хойр моднур одж?

2. Тедн модн дотр ю үзж?
3. Нөвүд туулаг яһж асрж?

ХУРТ БЭРГДЛҮН.

Зуна халун өдр билэ. Бичкдүд мод орла. Тенд тедн зер-земш түүлэ. Генткн үүлн бархлзад, салькн көдлв. Ыал цэклв. Оһтһу ду һарв. Хур асхад орв. Модн дотр сег бээж. Бичкдүд тенд хурас немрлв.

Хур зогсв. Нарн һарв. Тенгрт «доһлң эмгн» үзгдв. Бичкдүд инэдтэ, наадта хэрж ирцхэв.

Ү г м ү д. бархлзад, оһтһу, немрлв, «доһлң эмгн».

Сурврмуд.

1. Ямаран өдр бээж?
2. Бичкдүд хамаран оч?
3. Генткн юн болж?

ОЛНА ДӨНГӨР

Шорһлжн буудя олж авч. Тернь йир күнд бээж. Шорһлжн буудяг ормаснь көндөж чадхш. Тегэд тер үүрмүдэн дуудна. Үүрмүднь ирэд амрар өргэд нүкнүрнь орулчкна.

Ү г м ү д: шорһлжн, буудя, ормаснь.

Сурврмуд.

1. Шорһлжн ю олж авч?
2. Тер буудяг яһад эс көндөж чадж?
3. Кен терүнд нөкд болж?

ЦАСАР КЕСН НААДҢА.

Үвл билэ. Ик цасн орла. Бичкдүд цасар наадһа келэ. Нүдинь нүүрсэр келэ. Амнднь модар һанз кенэд зуулһла.

Ү г м ү д: наадһа, нүүрсн, һанз.

Сурврмуд.

1. Бичкдүд цасар ю кеж?
2. Нүдинь юуһар кеж?
3. Амнднь ю зуулһж?

Ү л г ү р.

Демч шаазһас хү-сальк бөрдг.

МЕКТӨ АРАТ.

Аратиг нохас көөнә. Арат көшәд, муурад ирнә. Нохас аратиг бәрн гигәд ирцхәнә. Арат генткн унад, кевтәд ол-
на. Нохас шүрүндән давад һарад одцхана. Арат босж
авад шарлжнур орад **одна**. Нохас аратиг геечкнә.

Ү г м ү д: шүрүндән, шарлжн, муурад, геечкнә.

Нәэрүллһнә зура:

1. Аратиг нохас **яһж?**
2. Арат нохасиг **яһж** меклж?

КЕРМН

Кермн ө-шуһу модн дотр бәәж. Тер бичкн күүкдтәһән
модна көңгәлд бәәж. Нег дәкж көвүд моднур ирж. Тедн
кермнә күүкдинь авч. Гертән авч ирәд теднд гер кеж
өгч. Кермнә күүкд герт ижлдж.

Ү г м ү д: кермн, көңгәл, ижлдж.

Нәэрүллһнә зура:

1. Кермн альд бәәж?
2. Көвүд альдаран оч?
3. Кермнә күүкд **яһж?**

ТӨӨРЛҺН

Нег көвүн мод орж. Модн дотр тер төөрч. Сө болж.
Харңһу болж. Көвүн нег модн деер һарна. Хол биш һа-
лын герл үзгднә. Тер герлүр йовад ирхлә, нег гер бәәж.
Герт манач бәәж. Манач өрүнднь көвүг гертнь күргж.

Ү г м ү д: төөрч, герл, харңһу.

Зургуд:

- 1-ч зург. Баг модн. Төөрсн көвүн.
- 2-ч зург. Көвүн модн деер һарад хөләжәд.
- 4-ч зург. Өрүн. Көвүн герүрн ирж йовна.

МӨСН КӨНДРЛҮН.

«Мөсн көндржэнэ! Мөсн көндржэнэ!»—гihэд хээкр-
лдэд цуһар һолур гүүлдцхэв. Би бас һарад гүүвв. Түрү-
лэд мөсн делгүдэн көндрв. Удл уга хамхрад, деер-деерэн
һарад, мөсн шуугад урсв. Нег мөснэ тасрха деер нег ноха
үзгдв. Цуһараднь ноха харм болв. Ноха цааран-нааран
гүүһэд бээнэ. Гентки мөсн кесг энг болад хамхрв. Ноха
уснд унв. Хэлэж бээсн улс цуһар ээчкв. Удл уга ноха
мөсн деер һарв. Тер мөсн урсхул дахад усна көвһүр
өөрдв. Ноха һэрэдэд һазрт һарв. Тиигж ноха эмд үлдв.

Үгмүд: дсер, шуугад, цааран, мөсн, энг, ээчкв.

Даалһвр: нээрүлж келти. Эврәннь үзсэн келти.

ҮКР-ХАР.

Санан үүд секв. Һазаһас мис гүүһэд орж ирв. Миисин
амнд үкр-хар йовна. Терүгинь үзчкэд Санан хээкрв. Са-
нана эк ирв. Санана эк миисэс шовуһинь булаһад авна.
Үкр-хар эмд бээж.

Удл уга тер сергнэ. Санан үкр-хариг һарһад тэвнэ.

Үгмүд: үкр-хар, сергнэ, үзчкэд, миисин.

Нээрүллһнэ зура:

1. Мис Һазаһас ю авч ирж?
2. Санана эк үкр-хариг лһна?
3. Санан үкр-хариг лһж?

ЗООПАРКД БОЛСН ЙОВДЛ

Зоопаркд ним йовдл болв. Сар-мөчн, бээсн терм хо-
ран өөр нээмтэ Булһн күүки зогсчала. Һартнь шикр билэ.
Сар-мөчн көлөн термин заагур һарһад, Булһниг татж ав-
ад, һараснь зуув. Сар-мөчн шикр идхэр бээж. Булһн ээ-
һэд, хээкрв. Болв шавнь ээмшгтэ биш бээж.

Үгмүд: сар-мөчн, шав (шавнь), ээмшгтэ.

Даалһвр: зура келһэд, нээрүлж бичти.

ТУУЛА.

Нег ик холын арлд туула бээж. Хавр болна. Һолд усн орна. Һолын мөсн хамхрад көндрнэ. Һолын усн деврнэ. Туула гүүһэд арлын дунд одна. Һолын усн өдр ирвэс нөмгдэд бээнэ. Нег өрүн босхла, туулан кевтсн һазрт усн ирчкж. Хажуднь нег хуучн бөдүн модн бээж. Туула тер модыг эргэд гүүһэд бээнэ. Усн моднд өөрдэдириэ. Туула модна дорак ац деер эрэн гиж һарна.

Төрүндэн эн усн татгдтл сууна. Хажуһарнь модн, өвсн, модна ац урсхул дахад, көвэд йовад бээнэ. Һурвн өдр туула тер модн деерэн сууна. Усн татгдна, туула модн деерэсн бууна.

Ү г м ү д: арл, деврнэ, эрэн гиж, урсхул, татгдна, туула.

Нээрүллһнэ зура:

1. Туула альд бээж?
2. Арлыг усн яһж авч?
3. Туула яһж амд һарч?

Зургуд:

- 1-ч зург. Һол. Арл. Урһа модн. Туула.
- 2-ч зург. Һолын усн деврлһн. Туула арлын дунд.
- 3-ч зург. Туула мод эргэд гүүжәнэ.
- 4-ч зург. Туула модна ац деер сууна. Эргиднь усн.
- 5-ч зург. Усн бичкнөр татгдж. Туула модн деерэс бууна.

ТҮҮМРИН НОХА.

Зөрм нохасиг түүмрэс бичкн күүкд харслһнд дасхна. Нег тним ноха 12 күүкд түүмрэс авч һарч. Тер нохан тернь Боб. Нег дэкж гер шатв. Ик улснь гүүлдэд һарч ирв. Үүмлдэн дотр нег бичкн күүкн мартгдад үлдж. Күүкиг авч иртхэ гийһэд Бобиг илгәнэ.

Боб уdl уга шатжасн гер дотрас күүкиг амндан зууһад һарч ирнэ. Күүкнэ эк байрлад уульна. Боб хэрү герүр гүүһэд орна. Эн сам бас амндан нег күүк зуусн һарч ирнэ. Болһаһад хэлэхлэ, тернь ик наадһа бээж.

Ү г м ү д: түүмр, үүмлдэн, наадһа, зуусн.

Нээрүллһнэ зура:

1. Түүмрин нохас.

2. Боб яһж күүкиг харсаж.

3. Наадһала болсн йовдл (наадһан туск тууж).

ЭЛЭ.

Көвүд һолын көвэд бээлэ. Тедн һуужмлта нүһсд хэрүлжэлэ. Нүһсд уснд өөмжэлэ. Генткн элэ нисж ирнэ. Нег һуужмлиг шүүрэд авч. Көвүд хээкрж, чолуһар шивж. Болв элэ һуужмлиг аһад йовж оч. Һуужмл көвүдт харм болв.

Даалһвр: зургуд хэләһэд келвр бүрдәтн.

ТЕҢГРИН КИ ТҮҮЛҮН.

Зургуд хэләһэд, зура зурад, багшин дөңгәр келвр бичх (олар).

Зура:

1. Оңһцар йовлһн.

2. Модн дотр.

3. Амрлһн.

4. Уснд өөмлһн.

5. Хәрж ирлһн.

Ү г м ү д: теңгри ки, хээв татлһн, оңһц заллһн, модна захд.

ҮВЛИН ӨРҮН.

Өрүн босхла һазр цаһан. Һазр, гермүд, моддуд цуһар цасар бүркгдж. Салькн уга. Шин цасна үнр аһарт каңкина. Көвң болсн цасн көллэ оралдна. Көл даһад наалдна. Шин орсн цасн деер керән боли бичкн ангудин мөр үзгднэ. Сурһульчир түрүн орсн цасар шивлдэд наадна. Бичкдүд цанан чирэд гүүлднэ. Зәрмснь цасар кү кенэ.

Ү г м ү д: каңкина, мөр, көвң, гүүлднэ.

Нээрүллһнэ зура:

1. Һазр, гермүд, моддуд юуһар бүркгдж?

2. Цасна үнр яһж медгднэ?

3. Сурһульчир яһж наадна?

СУРҮУЛЬЧНРИН ДӨН.

Зуна халун өдр. Тэрэнэ теегт дала эмтн үзгднэ. Эдн колхозд дөң болхар ирсн сурһульчнр. Эдн зерглэд тэрэнэ толһас түүж йовна. Һазрт унсн тэрэнэ толһасиг эдн мишгд кеһэд, хормадан цуглулад, авад йовна. Тэрэнэ хягсу толһас саржңгнад бээнэ.

Гентки нег сурһульч: «Үр!» гиһэд хээкрв. Наадкснь цуһар хэлэхэр гүүлдэд күрч ирв. Эннь торһа шовуна үр бээж. Һуужмлмуд уга. Тедн өсэд нисэд йовж оч. Эн үүриг сурһульчнр школдан авч одх болж шииднэ.

Түүж авсн тэрэнэ толһасан бригадирт өгчкэд, сурһульчнр байрта, шуугата хэрж ирнэ.

Ү г м ү д : сурһульчнр, зерглэд, үр, торһа, Һуужмлмуд,

Нөөрүллһнэ зура:

1. Тэрэнэ толһас түүлһн.
2. Шовуна үр олж авлһн.
3. Хэрж ирлһн.

МИИСИН ҺУРВН КИЧГ.

Миисин Һурвн бор кичг хулһн үзж. Тедн хулһниг көөж. Хулһн гүүһэд суулһта Һуйрур орж. Миисин кичгүд ардаснь орж. Хулһн суулһас һарад гүүж. Миисин Һурвн кичг суулһас цаһаһад һарцхаж. Хулһн гүүгэд бешин хала турбаһур орж. Һурвн цаһан мис ардаснь орж. Хулһн тендэсн һарад нүкнүр орна. Миисин кичгүд турбаһас һарч. Тедн Һурвн харлад һарч ирж.

Ү г м ү д : миисин, суулһта, кичгүд, нүкн.

Нөөрүллһнэ зура:

1. Миисин кичгүд ю үзж?
2. Хулһн альдаран орж?
3. Миисин кичгүд яһж? Яһад цаһаж?
4. Хулһн суулһас һарад хамаран орж?

ХОВДГ ТУУЛА

(Ахр тууль).

Бичкн туула тоглад, наадж йовад һарудур ирнэ. Һаруд дотр нег ик туула тагчг сууна. Тер уульжах бээдлтэ.

— Чи ах, яһад уульжанач? — гиж бичкн туула сурна

— Хавстна хамтхсн йир амтяхн болад—гинә.

— Не, идәд су, бичә ууль,— гиж бичкн туула селвә өгнә.

— Тегәд чигн зурһаһинь идчкүв, гесм өвчәнә,—гинә

— Тиигхлә би дөң болнав,—гиж бичкн туула келнә

— Уга. Цуһарадинь минн хавстн таасгдна! Нег чигн хамтхас күүнд өгхшв. Тегәд чигн чилжәнә? —гиж ховдг туула уурлна.

Генткн нохас күрәд ирнә. Бичкн туула өсрәд-тогляр зулад йовж одна. Ик туула бийән дааж чадад үлднә.

Ү г м ү д: тогляр, өсрәд, хавстн, хамтхасн.

Даалһвр: хойр күн селгәдәр бичкн болн ик туулас болад умшх.

ЗУРМ АҢНЛҢН.

Зунаһа би Бадмта хоюрн аавин хөөнә хошур одув. Өрүн, асхнд аавд дөң болчкад, өдртнь наадад, уснд өөм-әд бәәвидн. Нег дәкж аав манд иигж келв:

— Өдрт хара бәәхәр, зурм аңитн. Зурмн йир хорта аң: өвс, тәрә үрәнә. Тедниг хорах кергтә,—гив. Тегәд маниг дахулад кеер һарв. Зурмнд хавх, урх яһж тәвхиг зааж өгв.

Түрүн өдрән би тавн зурм бәрүв. Бадм дөрвиг бәрв. Дарук өдртнь арваһад зурм бәрвидн. Нег сарин эргид хоюрн дөрвн зу һар зурм бәрвидн. Арсинь лавкд орулж өгәд, мөңгәрнь дегтрмүд, тетрадьмуд хулдж аввидн.

Ү г м ү д: аңитн, хавх, урх, хорах, мөңгәрнь.

Нәэрүллһнә зура:

1. Хойр көвүн альдаран одж?
2. Аавнь ямаран селвг өгч?
3. Зурм аңилһн ямаран болж?

АРАТ БОЛН ХУЛҢН.

(Тууль).

Кезәнә бәәж. Арат хулһн хойр харһж. Арат хулһнас сурж:

— Хулһн, чи тачкисн әәһәс чочдвчи?

Уга, тачкисн ээһэс чочдн угав.
Хээкрсн дуунас ээдвчи?
Уга, көндрдг чигн угав.
Түвжгнсн ээһэс ээдвчи?
Уга, ээди угав.
Тегэд, чи юунас ээдвчи?
Эрэ саржгнсн ээһэс ээдв,—гигж хулһн келчкэд, гүү-
һэд, пүкнүрн орж одж.

Ү г м ү д: чочдвчи, ээдвчи, түвжгнсн, саржгнсн.

Даалһвр: эн туулиг хошадлад умшх. Сурврмудынь доскд бичкөд, хэрүһинь тетрадьтан бичх.

ПИОНЕРМУДИН ГЕРТ.

Элстин пионермүдин герт бичкдүд оньдин хурна. Те-
дн энд өлн зүсн соньн эрдм дасна. Шатр-дөөв наадхд
дуртань нег хорад цуглрна. Тедн хоорндан дөрлдэд наад-
на. Кесг көвүд болн күүкд зург зурдг дасна. Теднэ хора
талдан бээнэ. Кинод дурта бичкдүд бас өлн. Тедн кино-
аппарат дасна, кино үзүлдг дасна. Дөкэд үүл ишкж уйл-
һна кружок бас бээнэ. Терүнд күүкд орна. Тедн бийснь
бичкдүдин киилг, бүшмүд ишкэд уяд бээнэ. Энд наадһа
театр бас бээнэ. Терүнд кесг бичкдүд наад үзүлнэ. Цуг
кружоксин көдлмш төгсснэ хөөн цуһар цуглрад кино хэ-
лэнэ. Терүнэ хөөн тедн тарад хэрнэ.

Ү г м ү д: пионермүдин, соньн, киноаппарат, ишкэд,
төгсснэ.

Нээрүллһнэ зура:

1. Элстин пионермүдин герт бичкдүд ю кенэ?
2. Тенд ямаран кружокс бээнэ?

ЦАҢАН НҮР

Мана селэнэ өөр ик нур бээнэ. Зуна халун өдрт бидн
оч өөмнөвдн. Усна йоралнь элстэ, хату. Уснь йир цевр.
Бидн көвэд хэр һазрт өөмнөвдн. Ик көвүд ца гүүнднь
орж өөмнэ. Бидн ода усчж чаднавдн.

Эн нуурт заһсн бээнэ. Бидн һахуляр заһс бас бэрнэ-
видн. Уснд өөмчкэд заһсан авад хәрж ирнөвдн.

Үгмүд: йоралнь, гүүнднь, усчж, һахуляр, хэр.

Нээрүллһнэ зура:

1. Нур альд бөөнө?
2. Көвүд кезэ альд уснд өөмнө?
3. Нуурин усн ямаран?
4. Нуурт юн бөөнө?
5. Көвүд заһс юуһар бөрнө?

ТОҺРУН

Зунар Володя кеерэс шавта тоһруна һуужмл бэрж авч. Терүгән гертән авч ирэд, шавинь бооһад эдгэж. Журк гиж нер өгч. Журк ижлдэд, элд болв чиги йовдг болж. Зунн цаг давна. Намр ирнэ. Гентки деер тоһруд донһдна. Тоһруд дулан үзгүр нисж йовж. Тедниг үзчкэд Журк далваһан дайлад ниснэ. Володя үзчкэд ууляд, дуудад гүүнэ. Болв Журк ардан хэлэхш, нисэд йовж одна.

Үгмүд: тоһрун, шавта, һуужмл, ижлдэд, донһдад, ууляд.

Нээрүллһнэ зура:

1. Володя тоһруг альдас бэрж авч?
2. Гһж шавинь эдгэж?
3. Тоһрун герт яһж ижлдж?
4. Журк яһад нисж оч?

АЮГ МЕКЛЛҺН.

Нег дэкж нег үкрч модн дотр аюла харһж. Аю ардк хойр кел деерән зогсад күрклж. Үкрч ээчкэд һарад зулж. Аю ардаснь көөж. Аю күцэд ирж. Үкрч махлаһан авад аюһур шивэд оркна. Аю зогсад махлаг авад хэлэчкэд шуулна. Тер хоорнд үкрч гүүһэд модна захд һарна. Тиигж тер әмд үлднэ.

Үгмүд: күрклж, модна зах, шуулна.

Нээрүллһнэ зура:

1. Үкрч аюла харһлһн.
  2. Аю үкрчит көөлһн.
  3. Аю махлата ноолдлһн.
- Даалһвр.** Үкрчин нерн деерэс келти.

КОМБАЙН.

Нер дэжж уулынцар көвүд—«Комбайн! Комбайн!»—
гүһөд хээкрэд гүүлдэд йовна. Би бас көвүд дахад гүүдв.

Би тингхд түрүн болж эн үгиг соңсуб.

Тэрэнэ теегэр ик машин йовад йовна. Эн тэрэг хадад,
цакад, буудяһинь хураһад йовна. Энүнүр машин ирэд
югсв. Машинд комбайнас буудя асхрв.

Ямаран сэн машин-комбайн!

Ү г м ү д : комбайн, машин, буудя, гүүлдэд.

Нээрүүлһнэ зура:

1. Түрүн болж комбайн үзлһн.
2. Комбайна кедг кедлмш.

ДӨРВН ЭРВЭКЭ.

Хаврин цаг билэ. Нарта өдр. Кеер олн зүсн цецгэс
үрһикала. Цецгэс деегүр олн зүсн эрвэкэс нисж йовла.
Тедн цецгэс деер сууһад, эмтэхи шим ууна.

Цаһан эрвэкэ цаһан цецгэ деер суув. Шар эрвэкэ нис-
ж йовад шар цецгэ деер суув. Көкнь—көк цецгэ деер,
хариь—улан цецгэ деер суув.

Харада нисж ирв. Эн цаһан, шар болн көк эрвэкэсиг
үсн уга. Улан цецгэ деер суусн хар эрвэкэг үзэд, эн шү-
үрэд идчкв.

Ү г м ү д : цецгэс, эрвэкэс, деер, суув, цаһан.

Нээрүүлһнэ зура:

1. Цецгэс болн эрвэкэс.
2. Эрвэкэс яһж сууж?
3. Хар эрвэкэг харада яһад үзж?

ЦАСН ДОР ҮВЛЗДГ ШОВУД

Туула цасн деегүр гүүж йовж. Гентки эн цумрад цас-
нц булхад одна. Көл дорнь юмн көндрнэ. Туула ээчкэд
өсрэд одна. Тер хоорнд цасн дорас цаһан тоодгуд нисэд-
нисэд һарцхана. Туула гүүһэд моднур орна.

Үвлд цаһан тоодгуд цасн дор улмта һазрт үвлзнэ. Өд-
ри тедн цасн дорас һарад хот хээж иднэ. Сээдиь дэкэд

цасн дор орад хонна Цасн дор тедид дулан болн ээмш уга.

Ү г м ү д: цаһан тоодг, улмта, цумрад, булхад, хонна.

Нээрүллһнэ зура:

1. Туула түүж йовад юунла харһж?
2. Цасн дорас ямаран шовуд нисж харч?
3. Туула яһж?
4. Тоодгуд цасн дор яһад хондв?

УХАТА ЙОВДЛ.

Хаврин цаг билэ. Нарта дулан өдр. Олн зүсн цецгэс шавшж урһжана. Лeня Басц хойр цецгэс түүхэр тег ор-ла. Кеер өвсн дотр эдн нег цаһан юм үзж. Деернь элэ эргэд бээнэ. Лeня Басц хойр өөрдэд ирнэ. Эннь—хойр бичкн нилх хурһн бээж. Эдн унтад үлдж. Хөд холд йовж одж. Хурһдыг көвүд нежэдэр теврэд хөөчд күргж өгч. Хөөч хойр көвүнд икэр ханж.

— Сэн көвүд, ухата көвүд,—гиж келж.

Ү г м ү д: цецгэс, элэ, хурһн, өөрдэд, нилх, күргж.

Нээрүллһнэ зура:

1. Ямаран цаг бээж?
2. Көвүд хамаран одж?
3. Тедн кеер ю үзж?
4. Хурһдыг кенд күргж өгч?

НАМР

Өрүнд серүн болна. Сөөднь һазрт цаң унад хонна. Өрүнд школд одхла һар даарна. Модна шарлж одси хамтхасн һазрт икэр унна. Шовуд өдр болһн зеллэд ду-лан үзгүр ниснэ. Теегин өвсн шарлна. Нарна халун буу-рна. Киитн хурц салькн үлэнэ. Тенгр үүлтэ бүркг болна. Дару-дарунь хур орад бээнэ. Эмтн үүлд белдвр кенэ: ге-рэн дулална, түлэһэн, өвсөн, хотан зөөж авна.

Ү г м ү д: цаң, хонна, унна, зеллэд, буурна, бүркг, хурц.

Нээрүллһнэ зура:

1. Намрин өдр ямаран болна?
2. Шовуд альдаран ниснэ?
3. Эмтн үүлд яһж белднэ?

ҮВЛЭР.

Үвд болв. Цаси орв. Киити эклэд чаңирв. Нол, боодг кырад, мөсэр бүркгдв. Көвүд, күүкд конькиһэн авцхав. Мөсн дээр дошад наадцхав. Зерглэд чигн дошна, көөлд чигн наадна. Зөрмнь цанар дошна. Эдн йир байрта, сөрмжтө. Үвд йир сэн!

Үгмүд: киити, мөсэр, конькиһар, зерглэд, боодг, сөрмжтө.

Ноорүүлһинэ зура:

1. Жилин ямаран цаг эклж?
2. Нол боодг юуһар бүркгдж?
3. Көвүд, күүкд юуһар дошж?

ҮҮРМҮДИН ДӨНГЭР.

Нинан экинь гемтв. Экинь больницд орулв. Нина гертэн һанцарн үлдв.

Гер-малан хэлэхд, урокан дасхд Нинад күчр болад бөөн. Нина школд ирдгэн уурв.

Үр күүкднь Нинаһур ирцхөв. Нина теднд икэр байрли. Үүрмүднь күүндэд, Нинад дөң болхар шиидв.

Миңдуртнь күүкд ирэд гер-малднь дөң болв. Зөрмнь худгас усинь авч ирв. Зөрмнь үкртнь хот өгв, бешинь түлв. Көдлмшинь кечкэд Нината хамдан сууһад урокан дасцхав. Дарунь Нина школдан ирдг болв. Үүрмүднь Нинад школднь болн гертнь дөңгөн күргв.

Үгмүд: больниц, гер-мал, байрлв, худгас.

Ноорүүлһинэ зура:

1. Нина гертэн һанцарн яһад үлдөмб?
2. Школд ордган эн яһад уурв?
3. Үр күүкднь яһж дөң болж?

ЧОНАС ЭЭЛН.

Зунар бидн эктәһән модн дотр зуслнд бәәләвдн. Нег дөкж бидн хоюрн станцур одувидн. Ора болж йовсн цаг билә.

Йовж йовад ардан хэләхлә,—мана ард нег чон йовна. Бидн эктәһән әәчкәд чонур хәәкрвдн. Чон манур хәләһәд зөгсв. Манас әәж зулжахш. Нүднь хойр көк һал мет шатад бәәнә.

Экм намаг хартасм авад һарад гүүв. Чон мана ардас гүүһэд йовна.

Станц күртл гүүж ирвдн. Захан шатжасн шамин өөр күрэд, ардан хэлэхлэ—мана хажуд бээсн күүнэ Волчок гидг ноха бээж.

Тиигж бидн «чонас» ээввдн!

Үгмүд: зуслн (дача), станц, Волчок ээчкэд.

Нээрүллһнэ зура:

1. Станц орлһн.
2. Чон үзлһн.
3. Чонас зуллһн.
4. Ки өөлһн.

Даалһвр: таанр яһж үүрлдгән келтн.

«ЯСН»

Экнь өрг хулдж авч. Терүгән хотын хөөн күүкдтән өг-хәр бээж. Бички Аюкад өрг идх дурнь күрч. Тер өргин өөрәһәр Аюка йовад бээнә. Герт күн уга цагт Аюка өргәс авад иднә. Удин хотын өмн экнь өргиг тоолна—кесг өрг дутна. Терүг эцкднь келнә. Эцкнь күүкдәсн сурна:

Цуһар келнә: «Би идсн угав»—гиж. Аюка бас улагч-рад келнә: «Би идсн угав»,—гиж.

Эцкнь дәкәд келнә: «Сурл уга идсн сән биш, болв идв гиж гемшүлхшв, зуг идсн күн ясинь идсн болхла, ода хойр хонгас үкж одх»—гинә.

«Кен өрг идв?»

Аюка ээчкәд келнә: «Би ясинь терзәр һарһад хайчк-лав»,—гинә. Тиигж келхлэ цуһар инәлднә, бәргдсн Аюка бир тәвәд уульна.

Үгмүд: өрг, ясн, бир тәвәд уульна.

Нээрүллһнэ зура:

1. Экнь ю хулдж авч? Аюка ю кеж?
2. Эцкнь юн гиж келж? Аюкаг эрг идсиг яһж медж?

ТЭЭЛВРТЭ ТУУЛЬС

Нонн, йовв мөр уга, хатхв, хатхв цусн уга. (Онц, усн).
Теңгсд темән унж, темән эс зовж—теңгс зовж. (Нүд на бог).

ТҮРҮН ПОЕЗД

Сальки уга, нарта дулан өрүн. «Элст» гидг шин вокзалын перрон деер дала эмтн хурж. Цуһар деед үзгүр хәләһәд, байрта седклтә бәәнә. Но сәәхн төмр хаалһ зөвәр холд жириж үзгднә. Теңгр һазр хойрин ниилврт баран харлад төөнрв.

Поезд аашна!—гиһәд, күләжәсн эмтн сөргәд, үүм-әд одв. Удсн уга поезд өөрдәд күрч ирв. Вокзалд тер өөрдж йовад чашкурдад хәәкрв. Тер дунь өрүни номһн аһарт дүүрән болад одв. Ардан кесг вагод чирсн ноһан ширтә тепловоз ирәд зогсв. Эмтн вагодур өөрдв. Өмнә-сн эмтн һарв. Түрүн ирсн поездиг болн әмтиг цуһар байрлж тосж йөрәв.

Тиигж, Дивн—Элст хоорнд кегдсн шин төмр хаалһар 1967 жил түрүн поезд ирв.

Ү г м ү д: вокзалын, перрон, жириж, баран, төөнрв, чашкурдад.

Нөөрүллһнә зура:

1. Элстин вокзал деер эмтн хурлһн.
2. Поезд ирлһн.

Тааярас кен поездәр йовла, келтн.

БИЧКН ФУТБОЛИСТНР

Элст балһсна Революционн гидг Һертә уульнцин кө-нүд футбол наадхдан йир дурта. Тедн «Очн» гидг Һертә команд бүрдәв. Терүг комсомолец Церн һардж нааду-ла. Церн бийнь футболист.

Эн команд «булһар мячгин» төлә кегдсн марһанд орл-цад, Элстин болн райодын кесг командсиг шүүв. Тоомсрин һашгар болн кубокар ачлгдв. Сүүлин товчлгч марһанд «Очн» команд сән шүүвртә һарв. Республикин чемпион гисн Һерн тер командд зүүгдв. Диплом өггдв. Дәкәд сәә-нәр наадсн Ләня, Мергн, Вова ахтанр мөрә авв.

Үгмүд: футбол, футболист, марһанд, күндлһнэ грамот, чемпион, диплом.

Даалһвр: эврәннь футболин командын тускар сурһульчир келүлх.

ТҮРҮН НИСЛҮН

Нарта дулан өдр билэ. Шавшад урһсн көк ноһан салькнд арһул һаңхад бээнэ. Ноһан ширтэ самолет арһул ирэд буув. Терүнэс әмти һарв.

— Ода биди сууһад нисхвидн,—гиг ээжнь бички Коляд келв. Колян бийнь үүмэд, әеснь күрэд бээнэ. Болв эн тагчг, әесән күүнд медүлж бәәхш.

Самолетд әмти һарад суув. Коляг ээжнь һартаснь көтлэд бас һарад суув. Үүди хаагдв. Самолетин дотрки Коляд таасгдв. Бички төгрү терзс бээнэ. Гентки самолет күржгнэд көдлв. Колян чики дүләрэд бәәв. Самолет хурдар гүүж йовад һазрас өрггдэд һарв. Коля әәдгән уурв.—Иим сән бәәж,—гиг тер санв. Зөвәр нисэд орксна хөөн, Коля зөрглэд терзәр хэләв. Гермүд, хаалһар йовсн машид, малмуд дор үзгдв. Тедн йир бички, хустгин герлә әдл.

Тиигж бички Коля түрүн болж Башантаһас Элстүр нисж ирв.

Үгмүд: һаңхад, күржгнэд, өрггдэд, зөрглэд, самолет.

Нәэрүллһнэ зура:

1. Самолет ирж буулһн.
2. Колян әәлһн. Нислһн.
3. Коля әәдгән уурлһн.
4. Самолетәр кен яһж нисснә тускар келх.

ЭГЧ ДҮ ХОЙР

Эльзә күүки негдгч класст сурна. Терүнә дү Баатр бичкдүдин садикт одна. Эк эцк хойрнь өрүн эрт көдлмшт одна. Эльзә өрүн болһн дүүһән сөрүлнә. Хувцинь өмскнә. Нүүринь уһана. Садикт күргнә. Ааһ-саван уһана, герән сөвүрднә. Асхиднь школаси ирчкәд дүүһән тосж авна. Эльзә Баатр хойр хамдан наадна. Эльзәд мячик бәәнә. Баатрт машин бәәнә. Эдн хамдан кинод одна. Эльзә Ба-

өрт үт келдг, ду дуулдг дасхна. Асхнд Эльзэ Баатрин
сууни сажад, эвкэд оркчкна. Эльзэ дүүдэн йир дурта.
Үт мүд: класст, садикт, дүүхэн, нүүринь, күргнэ,
сажид

Суррмуд:

1. Эльзэ күүжн дүүхэн ялж хэлэнэ?

2. Гергин тер ямаран шөдлмш кенэ?

3. Эльзэ дүүдэн ю дасхна?

Таанжис кен эхдэн дөң болна? Дүүнрэн ялж хэлэнэт?

Үлгүр:

Ахиг алд күүндлхлэ, дүүт делм күндлдг.

ОЧР БАДМ ХОЙР

Очр Бадм хойр хойрдгч класст сурна. Эдн негдгт
класст хамдан орла. Нег партд сууна. Оньдин хамдан
нонна, хамдан наадна. Герин даалхвран эдн хамдан кү
нона. Нег негидэн юуһари болв чигн дөң болна. Очр өрүн
бадмн Бадмур ирнэ, тегэд школд хамдан одна. Кинод,
футболд, нар-нааднд бас мел хамдан одна.

Нег дэжк Бадм гемтв. Очр терүнүр өдрин хурв ирдг
билэ. Урокмудын, герин даалхврин тускар келж өгдг би-
лэ, дэжр үмшж өгдг билэ. Бадмиг эдгхлэ Очр йир байр-
ин Гергин, эх-эцктэн эдн оньдин дөң болна. Асхнд үкр-
мудан, гүһлмудан тосж авна, ус зөөнэ, һарудын өвс түү-
на, темснд ус кенэ.

Сүрүүлэи эдн бас сөөнэр сурна. Хойрдгч классиг онч-
га сөн гисн темдгтәһәр төгскв.

Үт мүд: даалхвр, кинод, футболд, һарудын, темснд,
темдгтәһәр.

Даалхвр: таанр ялж үүрлдгөн келти.

КОЛХОЗИН ҺАРУД

Минн колхозин һаруд каналын көвэд бөөнэ. Эндэс
һарудур усн орулгдна. Жолвар, цувгар усн гүүһэд грядк
бодһнүр орна. Һарудт помидор, хавстн, хаяр. Мәңгрсн,
моркони, редиск урһна. Зөвөр ик бөөрнд тарвс, һу урһна.
Герүнэ захар болн дундахар эрдни-шишэ, нарн-цецг ур-
на.

Темсн күцэд болсн цагтан йир сээхн. Ик-ик улан помидормуд чигтхлж унжна, көк ут хаярмуд борталдад кевтнэ. Тер дотр тарвс йир соньн. Ик-ик хар, цаһан, цоохр тарвсмуд тонталдад кевтнэ.

Мана колхоз һарудасн жил болһн ик урһц хураж авна. Терүг хуралһнд бидн дөң болनावидн.

Ү г м ү д: жолвар, цувгар чигтхлж, хавстн, хаяр, тонталдад.

Даалһвр: эврәһнь школын, колхозин, совхозин, һарудын тускар келүлх.

ШОВУНА ФЕРМД

Ик боодг усна өөр ут-ут цаһан гермүд бээнэ. Эн совхозин шовуна ферм. Энд такас, нуһсд өскнэ. Такась цуһар цаһан. Өрүн эргәс авн такасин дун ниргәд бээнэ. Шовучнр эрт босад шовудан асрна. Дулана цагт хотынь һаза тәвж өгнэ. Хотан идчкәд такас теегүр һарна. Тедн холас цаһаж үзгднэ. Нуһсд цувлдад уснур темцнэ. Үдләд, асхнд шовучнр шовудан дуудна. Тер цагт цуһар хурагдад адһж ирцхәнэ. Хот идхән меднэ.

Школын сурһульчнр күүкд шовучнрт дөң болна. Тедн шовудыг хәләж-харна, хот өгнэ, өндгинь цуглулна.

Ү г м ү д: боодг, ниргнэ, шовучнр, хурагдад, темцнэ, цувлдад.

Сурврмуд:

1. Шовуна ферм альд бээнэ?
2. Тенд ямаран шовуд бээнэ?
3. Шовудыг кезә асрна?
4. Сурһульчнр шовучнрт ямаран дөң күртнэ?

ХОЙР ҮР

Хойр көвүн табельмүдән атхад школас һарв. Эднд ода хаврин амрһн ирв. Теднә негнь Цецн. Цецнә эцк фермдән дархич болж кәдлнэ. Авһнь—Балдр кеер хөөнд йовна. Цецн үр көвүтәһән—Адучта авһин талан одх болж шиидв. Эн хойр хамдан йовхдан йир дурта. Школд одв чигн, наадв чигн мел хамдан йовна.

Цецн школас табелән авч ирәд эkdән үзүлв. Экнь авад хәләчкәд, байрлв:—Сән, сән, амрч чаджанаң,—гив.

— Баав, би Адучта хоюрн авһин тал одхар седжәнә-
ниди,—гигж көвүн экдән келв.

— Одтн, авһч амрад одх, хөөднь ода хурһлж бөөдг
болх. Авһдан нөкд болхч,—гигж экнь көвүнәннь седклиг
повулж өгв.

Цецн авһиннь хош тал йовхар белдв. Тенд зурм чигн
ацнид бөөхв гиһэд, хавхс шүүж авв.

Хойр үр һарад йовв. Нарта дулан өдр. Зууран Ю-бис
күүндә йовж хошт дарунь гилтә күрч ирв. Тедниг үзчкәд,
билдрин хошин ик ноха хуцад гүүв. Цецниг таньчкад тер
сүүлән шарвадад зогсв.

Манһдураснь ави хойр үр хошин өөр нилх хурһта хөд
хөрүлв. Заагарнь зурм бас ацнв. Тиигж амрһлана цаган
өңирән.

Ү г м ү д: дархин, ацнад, хавхс, шарвадад, нилх.

Даалһвр: яһж үүрлдгинь тускар сурһульчирар келүлх.

Ү л г ү р м ү д: Хөрн күн ни уга болхла—шавр шивә.

Хойр күн ниич болхла—төмр шивә.

ХОЙР ЗАЛХУ.

(Хальмг тууль).

Кезәнә бөөж. Нег залху күүнд саднь ирэд махинь
чиньчкад йовж одна. Махнь буслад болна. Болв тер ма-
хан һарһж идхдән залхурад кевтдг болна. Тиигж бөөт-
ннь үүнүр бас нег залху күн ирнә.

Өөрчнь болсн махн бөөнә, һарһ хоюрн идий, —
гигж кевтсн зглху ирсн залхуд келнә.

Һарһад уга махн болхла би чигн идш угав, — гигж
келәд тернь хажуднь ирэд кевтнә. Хойр залху унтж од-
на. Герт холас йовсн өлссн, ундассн күн орж ирнә.

Эн хойр махан идэд цадад унтж билтәл, — гигж
ацнид, махинь һарһад идчкәд залу йовж одна.

Тиигж хойр залху махн уга үлдж.

Ү г м ү д: залху, хоюрн, хажуднь, өлссн, ундассн.

Нөөрүллһнә зура:

1. Залхуд махинь кен чанж өгч?
2. Хойр залху махан яһад эс идж?
3. Махинь кен идж?

ЦЕЦН.

(Узбек улсин тууль).

Кезэнэ кесг көвүтэ нег өвгн бээж. Нег дэкж өвгн көвүдэн дуудж авад, ик көвүндэн саадгин сум өгэд келнэ:

— Энүг тал дундахарнь көндлн хуһлад наадк дүүдэн өг, — гинэ.

Көвүнь эцкиннь келсэр, сумиг хуһлад, хойр мод кехэд дүүдэн өгнэ.

Хойрдгч көвүнь терүгинь давхртнь хуһлад, дөрвн мод кехэд дүрвдгчдан өгнэ.

Дүрвдгч көвүнь терүгинь давхртнь хуһлад, нээмн мод кехэд, дөрвдгчдэн өгнэ.

Дөрвдгчнь авад давхртнь хуһлар седнэ, хуһлж чадхш. Терүгинь өвгн хэлэжөхэд көвүдтэн келнэ:

— Көвүдм минь! Тадн бас эн сумла эдлт. Кемр тадн онц-онц нежэдэр бээхлэ, тадниг бас эн сумн метэр хуһлхмн болжана. Кемр тадн хамдан, ни-негн бээхлэ ямаран чигн хортн тадниг диилж чадш уга.

Үзжэнт, эн сумн ямаран нэрхн, болв нээмн давхр болхларн хуһрж бээхмн уга.

Ү г м ү д: саадгин, көндлн, давхртнь, диилж.

Нээрүллнэ зура:

1. Өвгн көвүдтэн ямаран даалһвр өгч?
2. Көвүднь даалһвринь яһж күцөж?
3. Өвгн көвүдтэн ямаран сурһмж өгч?

ТӨМР ЦУГЛУЛЛН.

Сурһульчнр төмр цуглуулж. Бадм хуучн хала таз олж авч. Леня төмр төгө авч ирж. Надя йорал уга цө хээс олж авч. Нань чигн хуучн төмрин кизэрмүд бичкдүд цуглуулж авч.

Теднэн цуһараһинь складт күргж өгч. Тендэснь тер төмрмүдиннь заводур илгэх. Заводт тер төмрмүдинь хээлэд цевр төмр кех. Цевр төмрэр көдлмшчнр шин машин кех.

Ү г м ү д: цө, кизэрмүд, машинд.

Нээрүллнэ зура:

1. Сурһульчнр ю цуглуулж?
2. Альдаран тер төмрөн авч оч.

3. Складас төмриг альдаран авч оч?

4. Хуучн төмрэр заводт ю кенэ?

МИНИ ҮР

Очра Церн мини үр. Бидн хойр нег класст сурнавдн. Хамдан хоюрн нег партд суунавдн. Церн — ончта сөөнөр сурна. Тер дотр зург сөөнөр зурна. Зурсн зурган өдр болһн авч ирнэ.

Даалһвр: үүринь тускар келтн.

Им зураһар нээрүллһ бичтн:

1. Кенлә үүрлдгән.

2. Яһж тертн сурһулян сурдгинь.

3. Юунд тертн икэр дуртаһинь.

4. Юуһар икэр соньмсдгинь: умшлһар, наадар, зурлһар, көгжмәр.

ХАРАДАН ЁУУЖМЛ.

Нег герин терз деер харадан үр бээж. Үр дотр һуужмлмуд сууж. Генткн нег һуужмл һазрт унж оч. Харадас үзчкэд үүмлдэд бөөнэ. Хажуһарнь нег пионер һарч йовж, һуужмлиг тер үзэд үүртнь суулһж. Харадас дарунь төвкнэд, хот хээһэд нисж одж.

Ү г м ү д: һуужмл, үүмлдэд, хажуһарнь, төвкнэд.

Нээрүллһнэ зура:

1. Харадан үр хама бээж?

2. Нег һуужмльн яһж?

3. Кен һуужмлиг хэрү үүртнь суулһж?

ЭВРЭ МАШИН.

(«Пионерск үнн» газетәс).

Нег дэкж бидн «Пионер» гидг журналд көвүд автомобиль яһж кеснэ тускар умшвдн. Тегэд бидн бас маши кехәр шиидвдн. Модар кевүвидн. Модн болв чигн тер эврән йовна. Көләр эргүлдг хойр педальта. Терүнэ дөңгәр эн йовна. Ёурвн күн багтад суунавдн. Зуг үвлә хувцта болхла һурвн күн багтхш.

Эн машинән бидн зөвәр удап кевүвидн. Өдр болһн гилтә өмннь кесән соляд, немәд кедг биләвдн. Ода тегш

хаалһар йовулад нааднавдн. Мана машин манд таасг-
дна.

Ү г м ү д: автомобиль, журнал, шиидүвидн, багтна,
таасгдна.

Да алһвр. Кен ю кеснэнь тускар тадн келтн (бичтн).

ЗӨРГТЭ КҮҮКН

Доладгч классин сурһульч Сарул күүкн школасн хэрж йовж. Генткн эн нег колхозникин гер шатж бээсиг төрзэрнь үзж. Герүр эн өөрдэд ирнэ. Гер дотрасн шатж бээдг болна. Үүднь һазаһаснь оньслата, эзнэ уга бээж. Сарул герин терзиг цокж хамхлад герт орна. Герин пол шатад, эрстнь һал оржахиг эн үзнэ. Һашун утанд бүтн йовж эн суулһта ус олж авна. Һал деер эн ус кенэ. Тер хоорнд әмтн гүүлдж ирнэ. Тедн терзэр суулһта ус Сарулд өгнэ. Сарул һал деер ус асхна. Тиигэд өрэл частан Сарул һалла ноолдад, түүмриг диилнэ.

Зөргтә йовдл һарһснднь Сарулиг һарт зүүдг часар ачлж.

Ү г м ү д: оньслата, суулһта, һалла, ачлж.

Нәэрүллһнә зура:

1. Гер шатж бээхиг Сарул үзлһн.
2. Шатж бээсн герт Сарулин орлһн.
3. Һалла ноолдлһн.
4. Зөрмг күүкиг ачллһн.

ТЭРЭ ХАДЛҺН

Өргн хаалһин хойр талаһар урһсн тэрәнә захнь үзг-
дхш. Шаглад болж одсн тэрән салькнд эрә һаңхад бәә-
нә. Эн «Төрскн» гидг мана колхозин тэрән. Эн колхоз
хойр минһн гектар тэрәтә. Ик зуудан эннь цаһан тэрән.

Тэрәкә захар урһсн модн ик холас көкрж үзгднә.
Хаалһар гингн цаһан тоорм һарһад машид йовлдад
бәәнә. Тедн комбайнмудт күрәд тендәс дүүрц алтрсн
буудя ачад хэрү һарад бәәнә.

Кезәнә тэрэг хадурар хадад, боодглад һарар цокдг
бәәсмн. Тиигхд тэрә хуралһнд йир ик цаг һардг бәәж.
Дәкәд көдлмш йир күнд болдг бәәж. Ода тэрә хуралһн
амр болн шулун.

Үгмүд: комбайнар, хадурар, боодглад, тоорм, хуралһн.

Нээрүллһнэ зура:

1. «Төрсн» гидг колхозин төрөнэ урһц
2. Комбайнар төрө хуралһн.
3. Төрө хуралһн кезөнэ ямаран бээснэ туск.

МОДТА САЛА.

Нег дэкж сурһульчнр зуна амрлһнд һархларн йовад эргндк һазран хэлэж. Тедн йовж йовад ик салаһур орж ирж. Халун өдр бээж. Эдн икәр ундасна. Тегэд ус хээнэ. Салан тал дундаһар урһсн көк ноһа кедэд эдн йовж. Шалу заагар арһул гүүжэх цегән усн эднд үзгдж. Йова-йовж эдн дүүрц цегән уста нүкнүр күрэд ирж. Нүкнэ нег хажуһаснь, һазр дорас, сээхн цегән булг һарчадг болна. Киитн цегән булгин уснас ууһад, энд эдн амрна.

Энүнэ эргнд мод төрэд сүүдр кех кергтә гиж шиидэд сурһульчнр хәрнэ. Намртнь эдн ирэд модд тәрнэ. Хавртнь тедн көкрэд урһна.

Ода тер көкрэд урһсн моддын сүүдрт цегән сээхн усн арһул урсад бээнэ. Йовсн әмтн ирж энд амрна. «Модта сала» гиж энүг ода нерәднэ.

Үгмүд: амрлһнд, эргндк, салаһур, цегән булг, савиһэд, урсад, модд, шалу.

Нээрүллһнэ зура:

1. Сурһульчнр альдаран йовж?
2. Жилин ямаран цаг бээж?
3. Салад тедн ю олж?

Даалһвр. Эн келвриг оln тооһин негдгч нүүрәс келтн (бичтн).

М О Ё А.

Селәнәс хол биш мана колхоз, өвс хаджала. Мини әцк бас өвснә хадлһнд йовла. Би өрүн болһн теднүр оддг биләв. Хадчксн өвсн йир сээхн үнртә болна. Би хадчксн өвсн деер көлврэд нааддг биләв. Намаг мана Хаср гидг ик хар нохс дахдг билә.

Нег дэжж би ковныг өвсн деер көлврэд наачалав. Генткн харлам киитн юмн харһад одв. Би өсрэд босад одув. Хэлэхлэ —ик гидг моһа. Тер нанур хэлэхэд толһанан өргэд, ишкрэд бээнэ. Би ээчкэд хээкрж чигн чадлго, гүүж чигн чадлго зогсад бээжв.

Хаср моһаһур дэврв. Эн хойр ноолдв. Удсн уга Хаср моһаг таслж, таслж хайчкв. Тиигж Хаср намаг харсж авв.

Ү г м ү д: хадлһн, моһа, Хаср, ковныг, харсж.

Нээрүллһнэ зура:

1. Өвснэ хадлһнд одлһн.
2. Өвснэс моһа харч ирлһн
3. Ноха моһа хойран ноолдан.

УСНД УНЛҢН

Би долата билэв. Нег дэжж һахуляр заһс бэржэлэв. Генткн һахульдм нег ик заһсн торв. Би һахулян адһад татхларн хальтрад уснд унув. Усна эрг өндр билэ. Би тиигхдэн усчж чаддг уга билэв. Мини ах Миша нанас хол биш заһс аңнжала. Тер гүүж ирэд татж авв.

Ү г м ү д: һахуль, эрг, усчж, чаддг, заһс, аңнжала.

Нээрүллһнэ зура:

1. Һахуляр заһс бэрлһн.
2. Һахульднь заһсн торлһн.
3. Уснд унлһн.
4. Харсж авлһн.

МАҢҢС

Манд чон бэрдг Маңһс гидг ик ноха билэ. Би асхн шидр модн дотраһар лыжар йовлав. Мини хажуд Маңһс дахж йовла. Генткн өмнм нег чон үзгдв. Би ээчкэд дор ормдан зогсув. Маңһс күрклэд гүүж одад чонла ноолдв. Кесгтэн эдн ноолдв. Аш сүүлднь Маңһс чонин бахлурас авад, базһад алв. Чониг алчкад мини өөр ирэд эмсхэд кевтв. Би нохаһан дахулад хэрж ирүв.

Эцкм аңһучирин ниицэнд терүг соңсхв. Маңһсд цаһан мөңгн медаль өгв. Терүгинь күзүнднь зүүвдн.

Үгмүд: маңһс, күрклэд, сүүлднь, аңһучирип, мөн-
гн, бахлукас.

Нээрүлһнэ зура:

1. Лыжта, ноха дахулсн көвүн.
2. Ээмшглэ харһлһн.
3. Чон ноха хойр ноолдлһн
4. Чонын үкл.
5. Медаляр ачлһн.

Э р н ж э н э Константин

МАНА ААВ ЛЕНИН

Мана аав Ленин
Маңхаһад сээхн сууна,
Мел оньдинд Ленин
Манур жөөлөр хэләнэ.
Мана багш гиһэд,
Мел цуһар келнэ.
Дүмбр олн баһчуд
Дуундан орулад дуулна.
Олн келн әмтнд
Оньдинд Ленин келгднэ,
Одн болж мандлад,
Ода улм сангдна.
Күндтэ Ленинэ нерн
Күмни — әмд нарн,
Келсн үг-номнь
Келхд — мөңк үнн!

Үгмүд: маңхаһад, жөөлөр, дүмбр, мандлад, күнд-
тә, күмни.

Даалһвр. Шүлгиг умшад, учр-утхарнь күүндвр кех

ВЛАДИМИР ИЛЬИЧИН БИЧКНДКИН ТУСКАР

Владимир Ильичин ик эгчнь Анна Ильинична Ле-
нина тускар иигж келдг бөөж.

Володя кезэ чигн нег кемд босдг билэ. Гимназыд тер нээмн дундур час өрүһэр оддг бээсмн.

Дигтэ долан час өрүн эн сердг билэ. Терүг күн серүлдг уга билэ. Босчкад орн деерэн көлврэд кевтл уга, хувцан өмсдг билэ. Хувцан йир шулуһар өмсдмн. Ханцхн киилгтәһән, ханцан шамлад нүүрэн сээнэр уһадмн. Хувцан будл уга шүдән цеврлдг билэ. Оран мел эврэн ясдмн. Мана бүлд оран күн болһн эврэн ясдг бээсмн. Күүкд эврәннь болн көвүдин хаһрха, шуурхаг хатхдг йоста билэ.

Нүр-һаран уһачкад, хувцан өмсчкэд, Володя сууһад урокан дасдмн. Экм бидн хотан кеһэд белддг билэ. Бидн цуглрж ирэд хотан уудвдн. Ю өгнэ цуһараһинь иддг билэвдн. Ааһд хот күн үлдэх зөв уга бээсмн. Володя хотыг йир сээнэр иддг билэ. Мууһар хот идсн күүг эн наадлдмн.

— Намаг яһж хот иджэхин тускар «уул өөдлэд аца чирж йовх мет», — гиж келдмн. Би өрүнд хот мууһар иддг билэв.

Хотан уучкад арвн минутд Володя көндрл уга суудг билэ. Дигтэ йисн час эклэд арвн минут болхла эн школдан оддмн.

Ү г м ү д: Анна Ильинична, гимназыд, кемд, нүүрэн, хатхдг, дигтэ, оддмн.

Нээрүллһнэ зура:

1. Өрүнд бослһн.
2. Урокан давтж даслһн
3. Хотан уулһн
4. Школдан одлһн.

ХОЙРДГЧ КЛАСС

Тачин Анжа

ААВ ЛЕНИН

Ээвртэ дүртэ зургас
Ээлтэ нүднэ хэлэнэ,
Инәмсглсн чирэни герлнэ
Итклин седкл үүдэнэ.
Октябрь эмтид өгсн

Өвк Лениндэн ханый,
Онъдин килмжтэ партъдан
Ончта сурхулян нерэдий.
Багш Ленинэ номиг
Бийдэн шингэж авий,
Советин йосна нилчиг
Седклдэн бэрж үүлдий.
Наадый, серглн инэй,
Номдан хавшун болый,
Нарн болсн Ленинэн
Насндан бичэ мартый!

Даалхвр. Шүлгиг сурхульчнрар умшулад, В. И. Ленинэ тускар күүндвр кех.

ТУУРСН НЕРТЭ БАЛҺСН.

Ленинград балһсиг урднь Петроград гиж нерэдлг бээж. Алдр Октябрин хөөн, 1924 жил Ленинэ нер зүү-нэд Ленинград гиж нерэдлг болсмн. Энд кесг жилин туршарт алдр вождь Владимир Ильич Ленин революционн үүлдвр кеж йовсмн. Коммуна партъ энд түрүн тогтасмн.

Нарт делкэд түрүн болж энд Советск йосн тогтсмн. Терүг алдр Ленинэ хардврар коммунистическ партъ болн көдлмшч класс күцэлэ. Ленинэ нерилэ цуг Ленинград залһлдата. Турсн нертэ Нарвск, Невск болн Московск заставс, Выборгск халх Ленинэ нерилэ өөрхн.

Төрскнэ Алдр дээнэ жилмүдт немшин фашистнр Ленинградыг бүслэд дэвржэсмн. Болв зөрмг ленинградцнр харһндг, даардг болв чигн немшин фашизмиг диилсмн. Ленинградыг харслһнд мана орн-нутгин оли келн эмтнэ үрдүд орлцна.

Герой балһсн гисн нерн терүнд зүүгдлэ. Ленинград һурв дэкж Ленинэ орденэр ачлгдла.

Ленинград — нарт делкэд нернь туурсн, мана орн-нутгин хойрдгч ик балһсн мөн.

Даалхвр: эн келвриг сурхульчнрт умшж өгөд, теднэр келүлх. Хамдан зура кеһэд (доскд бичж) сурхульчнрар ахр келвр бичүлх.

БИЧКДҮДИН ИНЬГ

Револүцийн түрүн жилмүдт мана орн-нутг йир түрү бээсмн. Хортн дөрөн үзгэснь дэврж йовсмн. Хот-хол, хувцн ховр бээж. Бичкдүд тер дотр икэр түрж. Өнчн кө вүд, күүкд олн бээж. Тедниг хотар, хувцар, тетклһнд, сурһуль сурһлһнд Ленин килмжән икэр өгдг бээж.

Бидн бөдүн улс яһад болв чигн тесхвидн, бээсн өдм-гән, бээсн шикрән, бээсн тосан бичкдүдт өгхвидн. Яһад болв чигн бичкдүдиг харсж авхмн, — гиж тер түрү цагт Ленин келсмн.

Бичкдүдт сурһуль сурһлһиг, школмуд бүрдэлһиг чин-ртә керг гиж тер тоолдг бээж. Бичкдүд сурһуль сурх, чанһ-чиирг болх, өөдән серлтә болх зөвтә, — гиж тер келдг бээж.

Ленин бичкдүдт энкр, теднә өөрхн иньгнь бээсмн.

Даалһвр. Эн келвриг умшж өгэд. Лечинә тускар күүндвр кех.

Түлмжин Михаил.

ЭКИН ДУН

Төрскндч номтир дала,
Тедниг дурахар шун,
Туурмж, күслиг заасн
Теегән һатлхар зүтк.

Көдлмшт дурта бол,
Көрстә һазриг кеерүлхч.
Көдлмшт баатр бол,
Күмнд энкр болхч.

Шүлгч, артист, тосхач.
Шүүжәһәд, негнь бөлхч.
Альк хаалһарнь йоввчн
Айта күцмж олхч...

Ода төвкнүн унт,
Омг, чидлән хура.
Энкр мини үрн
Элдв ахнран дура.

Ү г м ү д: шун, зүтк, туурмж энкр, күцмж, төв-
кнүн, хура, элдв.

Даалһвр. Эн шүлгиг чеежәр дасхх. Сурһульчнрар
олар дегц чеежәр келүлх.

ТУУЛАН КИЧГ

Зуни цаг билэ. Модна захар Коля йовж йовла. Гент-кн өвсн кендрэд одна. Коля гүүнэд одна. Өвсн дотр туулан кичг кевтж. Коля терүг курткари дарад бэрж. Туулаг герүри авч ирж.

Ү г м ү д: генткн, захар, туулан кичг.

Нээрүллһнэ зура:

1. Ямаран цаг бээж?

2. Коля альд йовж? -

3. Коля өвсн дотр ю үзж? Туулан кичгиг Коля яһж бэрж? Альдаран авч ирж?

УХАТА НОХА

Нег дэкж бидн эцктәһән заһс бәрхәр оңһцар йовла-вдн. Альма гидг нохаһан бийләһән бас авлавдн. Заһс бәрх һазртан ирэд зогсувидн. Эцкм һал түлхәр мод цуглулад йовж одв. Би оңһцдан үлдүв. Альма усна көвәд йовла. Би босхларн хальтрад уснд унув. Усчж чаддг уга биләв. Бәәсн чидлән һарһад хәәкрүв: — «Альма! Альма!» — гиһэд. Альма ирэд намаг киилгәсм чирэд һарһв. Цааранднь яһсан медхшв. Хәлән гихлә, усна көвәд кевтнәв, деерм эцкм зогсжана, өөрм Альма сууна.

Нээрүллһнэ зура:

1. Заһс бәрхәр йовлһн.

2. Уснд унлһн.

3. Альма харсж авлһн.

Даалһвр: Эн желвриг талданар толһалти.

ЗАҺС БӘРЛҺН

Зуна өрүн билә. Теңгрт үүлн уга, чилгр. Бидн һурвн көвүн заһс бәрхәр һарувидн. Һол манаһас хол биш билә. Һол тал оддг хаалһ тәрән дотраһар һарна. Тәрән салькнд эрә дольгарад бәәнә. Маниг эргәд харадас нислдәд йовна. Һолын ташу көвәднь ирж зогсувидн. Манас хол биш ик өндр хулсн бәәнә. Бидн һахулян уснд хайчкад суувидн. Удл уга заһсд экләд торв. Халун өдр болв. Уснд өөмчкәд, заһсан авад хәрүвидн.

Ү г м ү д: чилгр, дольгарад, һахуль.

Нээрүллһнэ зура:

1. Ямаран цаг бээж?

2. Хаалһ альдаһар һардг бээж?

3. Заһсан бәрчкәд көвүд яһж?

САМОЛЕТАС ҺӘРӘДЛҮН

Би түрүн болж самолетас һурвн жил хооран һәрәдләв. Тер иим билә. Самолет ик деер һарчкла. Нәрхн жим болж дор һол әрә үзгднә. Би самолетин далва деер һарув. Летчик нанд докъя өгв. Би самолетас һәрәдүв. Ик хурдар һазрур унув. Удл уга төөлгәсн татад оркув. Парашютм секгдв. Нег селәнә өөр ирж арһул буувв. Дарунь хотнас бичкдүд гүүлдж ирцхәв. Самолетас яһж бууж ирсәрм тедн икәр соньмсв.

Ү г м ү д: самолет, парашют, төөлг.

Нәэрүллһнә зура:

1. Самолетар нислһн.
2. Самолетас һәрәдлһн.
3. Ирж буусн һазрт.

ХАВРИН ӨРҮН

Салькн уга номһн өрүн. Теңгрт үүлн уга, чилгр. Өргн көк тег деләд сәэхн кевтнә. Ик хар толһан цааһас нарн улаһад һарна.

Шавшад урһсн өвсн дотраһар оли зүсн цецгәс үзгднә. Холаһар зелләд урһсн модд харлж үзгднә.

Деер аһарт торһа шовун живрән делж жиргнә. Нуурт нуһсд, һалуд ниргнә. Шар цоохр шонтл хоңшарарн цокж ду һарна. Өндр көлтә, ут күзүтә тоһрун толһан ташуд доңһдна.

Малмуд кевтрәсн босна. Тедн көлән тинилһж сунялдна. Хөд, хурһд мәәллднә. Теегүр тедн деләд һарцхана. Үкрмүд цувлдж бәәрнүрн адһна.

Хаврин байрта өдр эклнә. Өмтн көдлмштән һарна.

Ү г м ү д: деләд, зелләд, модд, нуурт, шонтл, хоңшарарн, доңһдна, кевтрәсн.

Нәэрүллһнә зура:

1. Теегин бәәдл өрүнд ямаран?
2. Теегин урһмл ямаран?
3. Өрүнд шовуд яһна?
4. Кевтрәсн босн малмуд яһна?
5. Өмтн ю кенә?

З А Р А

Нег дэкж би холын көвөһөр йовж йовад өвсн дотр зара үзв. Зара намаг үзчкэд, атиһэд моһлцград одв. Би көлөрн көндөж үзүв. Зара өсрэд хатханчгта үсөрн хатхад оркв. Би түүг һоснанны хоңшарар түлкэд уснд уңһачкув. Зара дарунь усчад, көвө тал һарч ирв. Би түүг махладан кеж авад гертән авч ирүв. Герин тал дунд авч ирэд оркчкад, сууһад газет умшув. Кевтэд унтхларн газетән уңһачкжв. Генткн нөр дотран саржннсн э сонсув. Хустг Хустг шатаһад хэлэхлэ, зара гүүһэд орн дораһур орад одв. Столын өөр кевтсн газет герин тал дунд кевтнэ. Шам шатаһад орчкад кевтув. Тагчг хэләһэд кевтнэв. Удсн уга зара дэкэд һарч ирв. Газетүр өөрдэд ирв.

Газетиг хатханчгтан торһж авад орн дораһур орж одв.

Дэкэд хэлән гихлэ нурһн деерән альм авчксн йовна. Тер альман орн дор күргчкэд дэкэд оч йовна. Герин шуһуд альмн овалһата бәэлэ. Альмна өөр ирчкэд көлврэд, хатханчгтан дэкэд альм хатхж авад, орн дораһур одв.

Тиигэд тер зара герт бәэдг болв.

Даалһвр. Зараг яһж үзсән келж өгтн.

Ү г м ү д: атиһэд, хоңшарар, саржннсн, удсн уга.

Нәэрүллһнэ зура:

1. Зара хама йовж?
2. Зараг көндөхлэ яһж?
3. Терүг хамаран авч ирж?
4. Герин эзн серэд ю үзж?
5. Зара альмиг яһж зөөж?

ГЕРИН ЭЗН.

Мини эцкм геолог. Эцкм йовж одхла герт эцк бәэснлэ әдл болхш. Экм заводт көдлнэ, асхн ора ирнэ. Бичкн дүм школасн ирчкэд, бүкл өдр һаза гүүдг болв. Номан мууһар ласдг болв.

Дэкэд бас кесг тас уга йовдлмуд һарад бәэв: бешәс утан хәрү һарв, шүлс пол хаһлчкв, түлән чилэд ирв.

«Герт залу күн уга болхла эн»—гиһэд мана ээж өдр болһн ду һарад бәэдг болв.

Хамг дуту-дундыг чиклж гиж шийдв. Түрүлэд бешэс утан хардгинь уурулв. Дэкэд полын хайрхаг хадув. Номан сээнэр дасхин тускар дүүдэн заавр өгүв. Эврэн бас номдан ухаһан тэвж дасув. Тер бийнь герин көдлмшэн дутал уга кедг билэв. Зэрмдэн, ээжэн гемтхлэ, хот кедг билэв. Нег дэкж мод орад түлэ авч ирв. Асхиднь модан авад ирхлэм, мана ээж намаг тосж харч ирэд, магтв: «Герт күн бээнэ гидг эн»,—гиж.

Даалһвр. Гертэн кедг көдлмшинь тускар келвр бичтн. Эн келврийг нээрүлж келтн.

САР, ЦАНДГ БОЛН КЕРЭН НҮДНЭ ХОНЦ.

(Т У У Л Ь)

Модн деегүр дүүрн улан Сар маңхаһад харв. — Хэлэтн, би ямаран икв, би Нарнас икв — гиж Сар келв. Э, тертн тиим, — гиж нег нүдтэ керэ зөвтэ болв.

Сөөннь өрөлин алднд сал улмин уснд (цандгт) багтж үзгдв.

Улмин усн байрлж хээкрв:

— Би Сарас ик бээжв. Сар мини уснд багтад цань дала зэ оддудт үлдв.

— Тиим, тертн чик,—гиж нег нүдтэ керэ зөвтэ болв. Сариг багтаһад цань оддудт зэ үлдсн болхла, та Сарас икит... Болв мини нүдн танас ик. Таниг, Сариг оддудтаһинь багтаһад, цань цуг эн улмиг багтах зэ үлднэ. Терүгинь сонсчкад керэн зүн нүдн деер бээсн Хонц деерлкж келв: — Делкэ деер икнь бив. Кемр би чини барун нүдиг бас хаачкхла (бүркчкхлэ), цандгиг сартаһинь хойраһинь биш, цуг делкэг хаачкхв,—гив.

Үгм үд: маңхаһад, улм, цандг, деерлкж.

Даалһвр: Эн туульд эврэн зура зурад, нээрүлж келтн.

АРАТ БОЛН КЕРМН

Аратин нүки деер, өндр модна ацмуд заагт кермн бээж. Кермн моднас модн деер һэрэдэд, ацас ац деер һэрэдэд, аратиг наад бэрэд бээнэ. Көгшн арат кермнд уурлад бээнэ. Нег дэкж арат тагчг кевтнэ. Гентки кермн аратин тус деернь ирэд чишкэд оркна. Арат үксн болад кевтнэ. Кермн һазрт бууһад, аратин өөрөһөр гүүһэд

Һарна. Арат тагчг кевтнә. Кермн бас чигн зөрглнә. Аратин толһа деер модна дурс хайчкад, сүүлән харһулад гүүһәд һарна. Тер хоорнд арат өсрәд босна. Кермниг шүүрәд бәрчкнә.

Ү г м ү д: уурлад, деернь, бууһад, сүүлән, хоорнд шүүрәд.

Нәэрүллһнә зура:

1. Кермн аратиг наад бәрлһн.
2. Аратин мек.
3. Кермнә үкл.

ҮҮРМҮД ДӨҢНВ

Бидн эктәһән хоюрн бәәнәвдн. Экм шикр кедг заводт кәдлнә, би 4-гч класст сурдув. Нег дәкж кәдлжәһәд мини эк һаран шавтаж. Тегәд эким больницд орулж.

Гертән һанцарн үлдүв. Герич кәдлмш дала. Һарудт тәрсн юмсуд хурагдж авгдад уга билә. Мини тер зовлңәгиг мана класс медв. Мана классин көвүд болн күүкд һанд келв: «Чи бичә зов. Бидн чамд дөң болһавдн» — гиж. Урокин хөөн үүрмүдм күрзсән авсн ирцхәв. Зәрмнь боднцг малтв, зәрмнь морковь, свекл малтв. Асхн шидр цуһараһинь малтад, герүрм зөөһәд өгчкв.

Маңһдуртнь би больницд бәәсн экдән одув. Яһж үүрмүдм дөң болсиг экдән келж өгүв. Экм икәр байрлв.

Ү г м ү д: хоюрн, соңсчкад, зовлңгиг, маңһдуртнь, Даалһвр. Яһж үүрмүдтән дөң болдган бичтн.

ХОЙРДГЧ КЛАСС

ХАВРИН АСХН

Нарн улаһад суув. Теңгрт үүлн уга. Салькн уга, номн асхн. Хотна захар малмуд орж йовна. Көдлмшэс өмтн көлгэр, машинһэр хэрж ирж йовна. Машинэ төгөсэс тоорм пүргэд һарна. Уульнцд наадсн бичкдүдин дун холд соңсгдна. Хаврин дулан сө хотиг бүркв. Өмтнэ шууган төвкнв. Цадхлң малмуд шуукрлдад кевтцхэнэ. Дорд бийэс сар мандлад һарв.

Ү г м ү д: пүргэд, төвкнв, мандлад.

Нээрүллһнэ зура:

1. Ямаран цагв?
2. Малмуд альдас ирнэ?
3. Өмтн ю кежэнэ?
4. Бичкдүд ю кежэнэ?
5. Өмтн, малмуд яһв?

ЗУНИ ӨДР

Зуни өрүн чиигтэ нигт өвсн дотраһар йовхла йир сээхн. Камб шарлжна үнр хамрт таангрна. Өрүн эрт аһар цевр болн сергмжтэ. Өрлэ торһа шовун жиргнэ, салькн сержгнж үлэнэ. Удл уга нарн сээхн улаһад һарна.

Нарн улм-улм өөдән һарна. Сөөнэ унсн өвснэ чиг хагсна. Халун улм чаһрна. Теңгрт цаһан-цаһан үүлд һарна. Удин алднд йир цунцг болна. Өмтн, аһрусн уга цуһар сүүдрлнэ. Зуг өвсн дотр царцахан дун соңсгдча.

Зуни халун өдр давна. Ора болна. Салькн сержгннэ. Нарн сууна. Серүн сээхн асхнд өмтн таалгдж амрна.

Ү г м ү д: таангрна, сергмжтэ, торһа шовун, сүүдрлнэ, таалгдж.

Нээрүллһнэ зура:

1. Зуни өрүн өвсн, аһар ямаран болна?
2. Нарн өөдөн һархла ямаран болна?
3. Үдлэд өмтн болн аһрусд яһна?
4. Зуни асхн ямаран?

ЭЛСТИН ЦЕЦГЭС

Зуна цагт Элстин уулынцсар оln-зүсн модд көкрж шавшна. Аллейэр, тротуарин хажуһар ке-сээхн цецгэс урһна. Улан, цаһан, шар, ценкр, оошг өнгтэ цецгэс күүнэ седкл байрлулна. Тедүкнэс хэлэхлэ кевс мет болж үзгднэ. Теднэ хажуд, бичкн доскс деер — «Бичэ таслти, хэлэж хартн! — гиж бичэтэ бээнэ.

Тер цецгээсин экиг Ар Кавказас, Москваһас авч ирнэ. Тедниг тэрж урһадг шишлң һазр Элстд бээнэ. Тенд көдлдг улсиг балһсан кеерүлдг улс гиж нерэднэ. Школмудын сурһульчнр бас тер көдлмшт орлцна. Тедн школынь өөр, гериннь өөр цецгэс урһаж, хэлэж харна.

Нээрүллһнэ зура:

1. Элстд ямаран цецгэс урһна?
2. Теднэ экиг альдас авч тэрнэ?
3. Тана школын өөр ямаран цецгэс урһна, терүг тэрлһнд таанр орлцдвт?

Даалһвр. «Мана школын цецгэс» гидг нертэ ахр келвр бичүлх.

ӨНГӨН СОЛЬЖ СЭЭХРНЭ

Доржин Павел.

Көк теңгс налаһад,
Көдэ болж цээнэ.
Көкрсн эрг деернь,
Каспийск балһсн дүңгәнэ.
Төгрг шар нарин
Теңгсин цаагас өөдлнэ.
Тоһрун күзүтэ кран
Толһаһан гекж нээхлнэ.

Балһсн мана баахн
Болв өсхнь лавта.
Баһчуд мана итклтэ,
Балһсан кеерүлх арһта.
Өндр цаһан гермүд
Өдр ирвэс босна.
Өргндэн—утдан балһсн
Өңгән сольж сээхрнэ.

Даалһвр. Эн шүлгиг сурһульчнрар умшулад күүндвр кех. Өврөннь балһсна, селәнэ тускар ахр тодлвр бичүлх.

ТЕЕГИН ХААЛН

Машид ард-ардасн цувлдад гүүлдэд бээнэ. Цокан уга тегш сээхн хаалн цөөнэд өмннь кевтнэ. Тоорм мел бүргхш. Машид э угаһар шуржгнад йовна. Эн — Элст болн Дивн хоорндк асфальтн хаалн. Хур орв чигн энд бальчг һархш, шуурһн шуурв чигн цасн торхш. Машид сө, өдр уга ачлн зөөнэ.

Урднь, асфальт уга цагт күчр билэ. Хур орхла бальчг һарад, ачлһта машид улмдад, буцад, зогсдг билэ. Шофермүд болн машид деер йовсн эмтн зовдг билэ. Кесг цаган киидән өнрэдг билэ. Тер дотр намрин хурт, үвлин шуурһнд зовлнкта болдмн.

Ода мел ондан. Йовхд амр болн шулун. Эн хаалһар йовсн үлс байрлна. Тер дотр шофермүд байрлна.

— Ямаран сән хаалһ! Машиг залхд. йир амр, — гиж шофермүд байрлж келнэ.

Ү г м ү д: цувлдад, цокан, бүргхш, шуржгнад, улмдад, буцад, киидән, шуурһнд.

Нээрүллһнэ зура:

1. Элст Дивн хоорндк асфальтн хаалн.
2. Асфальт уга цагин хаалһин бөөдл.
3. Эн хаалһар йовснанны тускар келх.

Үлгүрмүд:

Зөв махлад толһа хандг, зөвтэ үгд седкл хандг.
Байрлсн керэ бөөгдг.

ХОЙР НӨКД

Модн дотраһар хойр нөкд йовж. Негнднь бу бөөж. Гентки моднас зөрлцэд аю һарч. Буута нөкднь гүүһэд модн деер һарч. Наадк нөкднь хаалһ деер үлдж. Үксн күүг аю көндөхш гиж тер соңссн бөөж.

Тегэд үксн болад кевтнэ. Аю ирэд үнршлчкэд йовж, одна. Буута нөкднь модн деерэс бууна. Үүрәсн сурна: «Чамд аю чикндчн шимлдэд ю келв?» Тернь келнэ — «Ээмшгтэ цагт нөкдән хайчкад зулсн күн му күн», — гиж аю келв гинэ.

Ү г м ү д: зөрлцэд, үнршлчкэд, шимлдэд, ээмшг.

Нээрүллһнэ зура:

1-ч зург. Модн. Аю. Буута күн, модн деер һарч йовна. Бу уга нөкднь зогсжана.

НУРВН ҮР

Баатр гертэсн авч харсн хотан гееж. Күүкд ик завсрт хотан харһад идцхэнэ. Баатр түдүхн зогсад бээнэ. Нарн Баатрур ирнэ. Нарн Баатрас: — Яһад хотан эс иднэч? — гиж сурна. — Хотан геечкүв, — гиж Баатр келнэ. — Геехмн биш билэ, — гиж Нарн Баатриг сурһна. Бийнь ик моһлцг өдмг идж бээнэ. Баатрур хойрдгч үүрнь — Церн ирнэ. Церн Баатрас хотан элд геесинь сурна. — Хотан хавтхдан дүрхмн биш билэ, — гиж Церн сурһмжан өгнэ.

Дарунь Санл ирнэ. Санл үг сурхш. Иджэсн тоста өдмгэсн хуһлад Баатрт өгнэ.

Ү г м ү д: Баатр, күүкд, идцхэнэ, геесинь, сурһмжан.

Нээрүллһнэ зура:

1. Баатр хотан яһж?
2. Нарн Баатрт ю келж?
3. Церн Баатрт ю келж?
4. Санл Баатриг юуһар дөңнж?

ШОНТЛ

Мана герин өөр хуралһата архсн бээнэ. Терүн деер өрүн болһн нег сээхн шовун ирж сууһад, — кук-кук — кук-кук — гиһэд ду харна. Тер шар-цоохр өрвлһтэ, уг хоңшарта, уг залата шовун. Үкр-харас тер ик. Неринь би меддго билэв. Тегэд ээжэсн сурув:

— Ээж, эн ямаран шовумб?

— Шонтл гидг шовун. Күүнд туста шовун. Халун һазрас нисж ирдмн. Намртнь хэрү нисдмн, — гиж ээж намд цээлһв.

Нег дэкж тер шонтлыг ду һарч суутлнь би өөрдэд одув. Генткн арһсн дотрас бас нег шонтл нисэд һарв. Хэлэхлэ, арһсн дотр үр бээнэ. Үр дотрнь ик амта, ик толһата, улан-улан һуужмлмуд кевтнэ.

Хөөннь шинжлэ бөөтл, тер шонтл үүрүн хот зөөснь үзгдв. Тедн царцаха, хорха, батхн бэрэд һуужмлмудан асрдг бээж.

Ү г м ү д: шар-цоохр, хоңшарта, залата, һуужмлмуд, үүрүн, царцаха.

Нээрүүлһинэ зура:

1. Шөнтл яһж ду һарна? Тер ямаран бөөдлтө?
2. Үүрэн тер альд ясна?
3. Юуһар һуужмлмудан асрна?

ЧОҺРАН НУУРИН КӨВӨД

Өрүни номһи маңһарт нур мелмәж сээхрнэ. Энүнэ тегш, цегән уснд теңгрин үүлн үзгднэ. Усн арһул көвөһән цокад, һарна герлд мөңтрж гилвкнэ. Эн — Ик-Буурла района өмн захд бөөх Чоһрайск тогтал нур мөн. Энүг әмтн Хальмг теңгс гиж һерәднэ.

Урднь энд усн уга хагсу Чоһран һолын белчр бөөсмн. Цөн жил хооран энд эн нур эклж тогтагдла. Эн нур арвн зурһан миң һар гектар һазр эзлжәнэ. Өргндән эн — арвн километрт, утдан дөчн йисн километрт сунж кевтнэ. Эднәс усн каналар гүүһәд, Черноземельск района һазрур орна. Энүг Черноземельск канал гиж һерәднэ. Эн утдан 140 километр.

Ода эн нуурин болн каналын көвөһәр шин эдл-ахус тогтжана. Зер-земшн, темс, үзм урһадг, тутрһ тәрдг совхозмуд бүрдәжәнэ. Энд заһсна завод, модна эдл-ахус бас тогтжана. Хойр-негн жиләс нуурин көвөһәр модн көкрж сээхрх.

Теңгсин көвө әмтнә амрлһнд бас сән таалта бээр болх. Энд амрлһна гермүд, санатормуд болн пионерск лагерьмуд бүрдәгдх. Теңгсин дольгаг керчж катермүд, «Ракета» болн «Метеор» гидг нертә хурдн кермс йовдг болх.

Урднь хагсу бөөсн мана тег ода эн усна күчәр өңгән сольж сээхржәнэ. Ик-Буурла болн Черчоземельск райодын эдл-ахус күч авч делгржәнэ.

Ү г м ү д: маңһарт, мөңктрж, гилвкнэ, таалта, тогтал нур.

Нээрүүлһинэ зура:

1. Тогтал нуурин бөөдл.
  3. Нуурин көвөд бөөх эдл-ахус.
  2. Нуурин эзлжәх аһу болн Черноземельск канал.
- Эн нур альд бөөхиг Хальмг республикин картд олж хэләтн.

ХАЛЬМГИН ГАЗ

Элстэс өмөрөн зу шаху километрт Ик-Буурл гидг селэн бээнэ. Кесг жил хооран эн дүн-дүлэ, цөөкн гермүдтэ хотн билэ. Нег дэжж нааран һазрин өрин зөөр хээдг улс ирв. Тедн энд һазр бурһудв. Генткн нег өдр газ хагдад һарв. Тер метан гидг газ бээж. Эн газ бийнь шатна. Көк өңгтэ һал һарна. Тегэд чигн энүг «көк» түлэн гиж бас нерэднэ. Энүгэр гер дулатхна, хот болһна. Хот йир шулуһар болна. Эн цевр, үнр уга йир сэн түлэн!

Эн газиг мана республикин хотл — Элст балһснур орулх болж шиидв. Тегэд һазр малтад, болд трубас тэвв. Терүгэр газ гүүһэд Элстүр ирв. Ода Элстин кесг зун патър болн онц гермүд газар дуладхгдна. Хот келһнд бас олзлна. Терүнэ төлө газар шатдг плитас тэвгднэ.

Эн газ шатадг болснас нааран кесг зун тонн түлэн эрвлгддг болв. Эмтнэ бээдл ясрв. Газ оруллһн цаарандан кегдхмн. Гер болһн газар дуладхгддг болх.

Ү г м ү д: дүн-дүлэ, һазрин өрин, метан, дуладхгдна, эрвлгддг.

Нээрүллһнэ зура:

1. Ик-Буурл селэн.
2. Газ олһн болн терүнэ чинр.
3. Элстүр газ оруллһн.
4. Газин олз-тус.

Үлгүр:

Алтн элвг һазртан үн уга.

БИЧКН ХӨӨЧ КҮҮКН

Жимбин Андрей.

Генткн дорд-ар үзгэс ик хар үүлн һарв. Үүлн өөрдх дутман улм нигтрэд йовна. Хөөч күүкн Ноһан хөөдөн хураһад, өөдмин ташуһар залхар седв. Салькта хур асхад орв. Хөд хурт үрүдэд гүүлдв. Салькн улм чаңһрад, хур нигтрв. Өрү хэлэдг арһ уга. Ноһан хөөдиннь өмн һарад хошурн залхар седв. Болв жисж йовх хөд күч өгхш. Ноһана хувцнь норад күндрэд, бийнь көшэд ирв. Зэрмдэн эн уульхдан күрэд одна.

Аш сүүлднь хур сальки хойр номһрв. Хошасн зөвөр холд һарч одсан Ноһан медв. Хөөдән хэрү залад туув. Хурт норсн хурһд даарад, чичрэд йовна. Ноһан бийнь бас даарад, чичрэд йовна. Холын харан тасрад, бүрүл болад ирв. Ноһанд ээх седкл орад, энд-тенд һарсн эәһэс чочад йовна. Тиигж йовтлнь мөр унсн ах хөөч тосж ирв. Ноһан йир икәр байрлв. Ноһанд тер деернь хагсу хувц өмскэд, мөрн деер мордулв.

Тиигж бички хөөч күүн түрүн болж хурт норв.

Ү г м ү д: дутман, оһтрһу, жисж, харан, чичрэд.

Нээрүллһнэ зура:

1. Үүлн һарад, хур орлһн.
2. Хөд хурт үүрүдлһн. Ноһана зовлһн.
3. Хур зогслһн.
4. Ноһана байр.

Даалһвр: хөөнэ, үкрин хошт одад, эцкдән, ахдан дөң болс-наннь тускар келүлх.

«КИИТН ЦАҢАН ААВ»

(Шин жилин дун)

Ө-шуһу модн дотраһар
Өргн цаһан теегәр,
Шуурһта киит татад,
Шуржңгнж цас шухтнулад,
Цаһан авһа өвгн,
Цасн цаһан ачтаһан,
Цаңгтсн киитәр хүвсхэд,
Цаатн адһж аашна.
Шин жилитн йөрөж,
Шикр-балта түгэхәр,
Шуурдж тер йовна,
Шулуһар бичкдүд тостя!

Ү г м ү д: ө-шуһу, шухтнулад, цаңгтсн, хүвсхэд, шуурдж, түгэхәр.

Даалһвр. Эн шүлгиг чеежәр дасххмн.

ШИН ЖИЛИН БАЙР

Шин жилиг бидн икәр күсж күләнэвидн. Мана школд шин жилин нэр-наадн оньдин бахмжта болна. Школын ик хорад ке-сээхн елк тэвгднэ. Олн зүсн наадһа-сар, зургудар, хоран эрсмүд, потолок бүтэгдж кеерүл-

гднэ. Елкин эргнд бидн дуулж, биилж, шүлгүд келж нээрэн байртаһар эклнэвидн.

Тер саамла гентки сцен секгднэ. Күнкисн дун сонсгдна. Цаһан махлата, ут цаһан сахлта, ут улан девлтэ, ут тайгта «Киити цаһан аав» һарч ирнэ. Тер маниг йөрөнэ. Хажуднь «чиндһн цаһан ачнь» йовна. Ардаснь цаһан «туулас», шар «арат», «чон», оцл «аю» һарч ирнэ. Тедн бууж ирэд манла хамдан елк эргэд биилнэ, ду дуулна. Йир сергмжтэ болна.

Дарунь «киити цаһан аав» байрта, инэдтэ үг келчкэд, манд шин жилин белг түгэж өгнэ. Тернь йир сэн!

Ү г м ү д: күсж, бахмжта, күнкисн, кеерүлгднэ, тайгата.

Даалһвр. Тана школд шин жилин нэр-наадн яһж кегддгиг келти, бичти.

АЭРОПОРТ

Элстин дорд үзгт өөдм деер аэропорт бээнэ. Энд олн зүсн самолетмүд бээнэ. Эдр болһн эндэс кесг самолетмүд нисж һарна, нисж ирнэ. Эндәһар дамжж Москваһур, Ростовур, Ээдрхнүр, Грознур ик самолетмүд әмт зөөнэ. Мана республикин райодур өрүн болһн самолетмүд нисж һарна.

Нисхәр бәәх, нисж ирсн улс аэропортын герт оньдин дүүрн болна. Тедн дунд медәтир чигн, бичкдүд чигн бээнэ. Цуһар самолетар нисхд дурта. Самолетәр хурдн, цевр, амр болн соньн. Дурта һазртан сансн цагтан күрч болхмн.

Аэропортын көдләчнр әмтнд сән таал тогтахар шунна. Энд әмтн амрдг хора, улан шуһу бээнэ. Хот уудг салу гер бээнэ. Самолет ирж буухиг болн нисж һархиг урдаснь радиоһар сонсхна.

— Ода Ростовас самолет нисж ирв!

— Ээдрхнүр нисх самолетд әмт суулһлһн эклчкв! —

— Башантаһур нисх улс белдцхәтн! — гийәд мел тасрхан уга зәңгләд бээнэ.

Энд санитарн самолетмүд бас бээнэ. Кедр күнд гемтә күүнд бачм дөң кергтә болхла тедн ниснэ. Селәнә эдл-ахун көдлмшт орлдг самолетмүд бас чинртә керг

күцэнэ. Тедн тэрэнэ теэгт тежэл тараж цацна, тэрэн-темснэ хортнла ноолда кенэ.

Ү г м ү д: аэропорт, дамжж, таал, шунна, санитарн.

Нээрүллнэ зура:

1. Элстин аэропортын бөөдл.

2. Аэропортын диг-даран.

3. Самолетмүдин күцэдг көдлмш.

Таанрас кен самолетэр нислэ? Терүнөннь тускар келтн.

Р. Дентелинова.

СЭЭХН ДУН БОЛХВ?..

Бүрүл болж йовх цаг. Бичкн Дорж дү күүктөһән хоюрн селэнэ захд наачана. Генткн нур талас ква... ква... ква... гисн дун соңсгдв. Эн хойр шуугдган уурад, болнаж соңсад, юуна дууһинь медхэр чиңв.

— Ямаран дун болхв... Шовуд иигж дуулхий? Аль тууласин дунв, юн соньн дун болхв? — гиж эдн өврцхэв.

— Юуна дунь төрүц нанд медгдхш. Ноһан, чи меддг болвзгоч? — гиж ахнь дүүһесн сурв.

— Уга, би бас меджэхшив, нам иим ду би мел соңсад угав, — гиж дунь келв. Эдн нуурин кэвэд кесгтән чиңһнэд суув. Бүрүлин гегән тасрад, харһурад ирв. Мекләсин дун улм чаһһрад, кесг күн дууһан негдүлэд дуулжах метэр геглзж ярглдв.

Эн хойр зөвэр ормалдж, энд-тендән хэлэв. Дорж, йовий хэрий, — гиж Ноһан ахан адһав.

— Ноһан, зогсжа, эднч уурта бээх кевтэ. Мана ардас көөхлэ яахв, невчк бээй, — гиж Дорж арһул келв. Ноһана чирэ хүврэд, уульх бөөдл һарв.

Генткн Дорж ормасн өсрэд, һәрэдэд, альхан ташад байрлв:

— Юуна дууһинь медчкүв...

— Үзжәнч тер һәрэдж йовсн юм, зуг неринь мартчкжв, — гиж келэд меклә тал заав.

— Ой, мама! — гиһэд Ноһан улм ээв. — Алчк, алчк!—гиж Ноһан хээкрв.

— Ноһан, арһулд, энүгич алж болшго. Э... э... ода

Олдв. Ме... ме... меклэ. Эдн уснд чигн, һазр деер чигн бээдг аһрусн. Кү зуух биш, күүнд тусан күргнэ, батхн, бөкүн бэрж иднэ, һарудт хорлдг хорхас иднэ, — гиж ээж намд келлэ, гиж ахнь цээлһв.

Юуһинь медж авсн ах-дү хойр, һар-һарасн бэрлдэд, хоорндан күүндэд, байрта хэрцхэв.

Ү г м ү д: бүрүл, геглэж, ормалдж, ярглдв, чирэнь хуврэд.

Даалһвр. Эн келвриг умшчад, ахр учр-утхинь келж өгтн. Эн бичкдүд ямр дүңгэ наста болх? Сурһульчирт бөөх ним дүүнрин тускар, тедн яһж нааддгин тускар күүндвр кех.

Үлгүрмүд:

Икэр мед, баһар кел.

Ээхд — баатр уга.

ШАВТА НУҢСН

Нег аңһуч нохаһан дахулад усна көвөһөр йовж йовла. Генткн нохань хулснур гүүһэд орж. Аңһуч ардаснь орна. Хулснас нуһсн усчад һарч ирнэ. Арднь һууж-млмуднь дахж.

Аңһуч нуһсиг хана. Бууһин дун һарлһнла нуһсн хулснур орна. Һуужмлмуднь бас хурлзад хулснд бултцхана. Удл уга нуһсн һарч ирэд күүкдэн дуудна. Нег далвань шавтад, терүнэснь цусн һарч йовхиг аңһуч үзнэ. Экиннь дуунд һуужмлмуднь хэрү өгнэ. Нег-негнәннь ардас бичкн-бичкн шар һуужмлмуд эк талан ирнэ.

Аңһуч санань зовна. Болһал уга хасндан бийән гемнэ. Нохаһан дуудж авад аңһуч хэрнэ. Чикнднь нуһсна болн һуужмлмудын генэртэ дун соңсгадад йовна. Хөөннь тер аңһуч бичкн һуужмлмудта шову хадган уурв.

Ү г м ү д: һуужмл, шавта, гемнэ, генэртэ.

Нээрүллһнэ зура:

1. Аңһуч нуһс үзнэ.

2. Нуһсиг халһн.

3. Нуһсн күүкдэн яһж дуудна? Аңһуч нуһсдт яһад санань зовж?

ШОВУДЫН НИСЛҢН

Намр. Киитн салькн, хур орлһн. Серүн намр эклхлэ, шовуд чигн дулан һазрур нисхэр белдвр кецхэнэ.

Шовуд болһна нислһн оң-оңгдан болна. Түрүлэ баахн баг-багар нисж һарцхана. Зууран негдэд, цугларад йовж кесг минһн шовуд болж одна. Шовуд болһн тохм-тохмарн талдан цугларж ниснэ. Һалуд, нуһсд, үкр хармуд, харадас, тоһруд, хунмуд, көк-хутн тал-талдан баг болж нисцхэнэ. Зөрм шовуд өдрт ниснэ, сөөднь идшлнэ. Болв шовуд ик зуудан сөөд ниснэ.

Нисдг хаалһнь теднэ күчр. Кесг шовуд зууран икэр үкнэ. Чанһ салькн, киитн хур, будн икэр тедниг түрэнэ. Ташр аңгуд, махч шовуд тедниг зуурнь дээлнэ. Хаалһ алдад, харһнад чигн кесгнь үкнэ. Тер дотр икэр тенге деегүр нисхлэрн үкнэ. Энүнд зуг чидлтэ гиснь тесж ниснэ.

Ү г м ү д: идшлнэ, будн, тесж.

Нэгрүллһнэ зура:

1. Намр ирлһн.
2. Шовудын нислһн.
3. Хаалһин түрү болн ээмшг.

ТЭЭЛВРТЭ ТУУЛЬ

Ааһин чинэн зальд,
Алти делкэ көлчөж. (Нарн).

МАНА НУУРТ

Мана селэнэ өөр ик нур бээнэ. Эн нуурин уснь йир цевр. Холас хэлэхлэ көкрж үзгднэ. Нуурин көвөһөр хулсн, зегсн урһна. Үвлд нур көрхлэ бидн конькиһөр дошад нааднавдн. Мөснь тегш болн гилгр.

Хаврт йир сээхн. Олн зүсн шовуд энд ирж идшлнэ. Хулсн, зегсн заагт эдн өндглнэ. Өрүн эрт босад чинцхлэ Һалудын, нуһсдын дун ниргэд бээнэ.

Зунд бидн оңһцар йовад заһс бэрнэвдн, уснд өөмнэвдн. Зуна дулан, сарул асхн, мекләс шуугж дуулна. Би теднэ шуугата дууг соңсхдан йир дуртав.

Ү г м ү д: зегсн, тегш, гилгр, идшлнэ, оңһцар, шуугж.

Нээрүллһнэ зура:

1. Нур альд бөөж?
2. Нуурин көвөһөр юн урһна?

3. Үүлд бичкүдүд энд ю кенә?
4. Хаврт энд ямаран?
5. Ямаран шовуд ирж идшлнә?
6. Зуна цагт бичкүдүд ю кенә?

ЗӨРМГ ПИОНЕР

Пионер Санл школасн һолын көвәһәр хәрж йовж. Генткн күн хәәкрсн энүнд соңсгдна: «Чивжәнәв! Чивжәнәв?»—гигж. Бичкн көвүн Сережа хәәкржәсн бәәж. Тер онһцар наадж йовад уснд унж. Санл хувцтаһан уснд гүүж орад, Сережиг татад авч ирнә. Сережа ухаһан геечкж. Санл терүнд ки орулна. Сережа сергәд хәрнә.

Маңһдуртнь Санлын зөрмг йовдлын тускар школнь медж. Пионерск дружина совет Санлд ханлт өргж.

Даалһвр. Бийләһән болсн иим йовдлын тускар келтн.

ЗЕР-ЗЕМШИН САД

Кесг жил хооран бидн школыннь өөр зер-земшин модд тәрүвидн. Жил болһн теднән хәләж харнавдн. Ода кесг зун альмна, чийһин, өргин модд урһжана. Нидн жил эклж түрүн зер-земшән хураж авувидн. Альмн йир сәәнәр урһв.

Дәкәд мана садт хойр зун үзмин модд урһжана. Жилд болһн ик урһц авнавдн.

Мана Мичуринцнр жилин эргүд садан хәләж харсн деерән шинжлһнә көдлмш бас кенә.

Эн жил мана пионерск отряд Чкаловин нертә колхозд дөң болжана. Теднә арвн гектар сад хәләж харнавдн.

Ү г м ү д: модд, өргин, үзмин, деерән, шинжлһнә, гектар.

Даалһвр. Тадн яһж зер-земшин модд тәрж урһаснаннь тускар бичтн.

ХУРҲД ӨСКЛҲН

Мини эцк колхозин хөөч. Нег дәкж би эцкән даһад хошд одув. Хөд экләд хурһлжасн цаг билә. Кесг хөд

икр хурһд һарһж. Түрүлэд тедн унад-босад экэн көкж чадхш. Тедниг би экднь көкүлдг билэв. Хурһта хөөдиг салу клеткт орулдг билэ. Би теднд өвс тэвж өгэд, услад, клетксинь цеврлэд, цевр девскр делгж өгэд хэлэдг билэв.

Өнчн хурһд бас бээдмн, тедниг би шилд үс кеж авад, шилд резин өмскчкэд көкүлдг билэв. Тиигэд асрад кесг хурһд өсквв. Намаг үзхлэрн тедн гүүлдэд күрч ирдмн, йир өкөр болдмн.

Хөөннь би үүрмүдтәһән хэд хурһлхла оддг болув.

Үгмүд: хөөч хошд, икр хурһд, девскр, һуужур, үзхлэрн.

Даалһвр. Эн келвриг һурвдгч нүүрин нерн деерэс келти, зура зурад, нээрүлж бичти.

МАНА ШКОЛ

Мана школ селәнә захд бәәнә. Школын эргнд олн зүсн модд урһна. Мана школ хойр давхр улан чолун гер, у, сарул классмудта. Класс болһна терзс деер цецгәс бәәнә. Школын хаша дотр олн зүсн цецгәс урһна. Хажуднь зер-земшин сад бәәнә. Хаврт болн зунд бидн эдниг хэләж харнавдн. Дәкәд олн зүсн темс тәрж урһнавдн.

Даалһвр: Эврәннь школын тускар иим келвр келти, бичти.

МАНА СЕЛӘН

Ямаран селәнд бәәнәт? Ямаран һолын (нуурин) өөр тана селән бәәнә? Тана селәнә эргнд юн бәәнә? Тана селәнд ямаран колхоз, эс гиж совхоз бәәнә? Тана школ альднь бәәнә?

Даалһвр. Эн зураһар түрүлэд нээрүлэд келти, дәкәд нээрүлэд бичти.

МАНА НОХА

1. Тана ноха ямаран?
2. Нернь юмб?

3. Өдрт ю кенэ?
4. Сөөд хама хонна?
5. Наадхларн таниг дахну? Малан яһж хэлэнэ?

Даалһер. Эврэннь нохан, миисин тускар келти (бичти).

АРАЛЖН

Зунд өвсн дотр бички аралжс бээнэ. Тедн гөлм татад, бөкүн, батхн, үлэс бэрж иднэ. Намрт, серүн орхин өмн, тедн үвлэх дулан һазр хээһэд ниснэ.

Намрин дулан нарта өдрт тедн ниснэ. Модна бүчр деер һарад аралжн гөлмән татна. Терүгинь салькн үлэһэд уттулна. Аралжн гөлмин нег захднь торад ниснэ. Салькн гөлмиг улм өөдөн өргнэ: һол, нур деегүр аралжн ниснэ. Аралжн амрхар седхләрн гөлмән хурана. Тегэд һазрур бууна. Энүндән эн үвлэх һазр хээнэ. Кемр тааста һазр эс олдхла, тер дэкэд нисэд һарна.

Ү г м ү д: аралжн, гөлм, үвлэх, үлэсн.

Нээрүлж бичлһнэ зура.

1. Зунар бички аралжс яһж бээнэ?
2. Аралжн яһж нисдв?
3. Үвлд ямаран һазрт тедн үвлэдв?
4. Аралжн һазрур яһж буудв?

Тээлвртэ туульс.

Көл уга — йовна.

Живр уга — ниснэ.

Довунд долан нүкн.

САША ЧЕКАЛИН

Немшлэ эклэд дээлдхд Саша Чекалин арви зурһата билэ. Тиигхд эн школд сурчала, комсомолец билэ.

Сашан бээсн селэнд немшир орж ирв. Тегэд тер партизанск отрядт оч орв. Эн сән разведчик болв. Немш бээсн селэдүр эн зөрмг кевэр оддг билэ. Партизанск отрядтан хортна тускар тодрха сән зэнг авч ирдг билэ.

Нег дэкж эн хотнд хонжала. Нег өшәтн терүг немшд бэрүлэд өгчкж. Немшир терүг сарад орулад оньслчкж. Болв зөргтэ көвүн сөөһәр терүнәсн һарад партизанмудур ирж.

Кесг хонсна хөөн немшър Сашаг дэкэд бэрж авч. Эн-саамд энүг балһснур авч одж. Тендэн энүг цокад зоваж. Болв эн бичкн герой үг келж өгсми уга, кү бэрүлж чигн өгсми уга.

Фашистир Сашаг цаажлх болж шиидж. Сашаг дүүжлх һазрур кетләд йовхла эн Советск Союзин частр дуулж.

Тиигж бичкн герой, комсомолец Саша Чекалин Төрскнәннь төлө үкж.

Ү г м ү д : оньслчкж, партизанмуд, цаажлх, частр, дуулж.

Нээрүллһнэ зура:

1. Саша партизанск отрядт.
2. Түрүн бэргдлһн.
3. Хойрдгч бэргдлһн.
4. Сашан үкл.

Үлгүр: Зөргтө нег үкдг, әәмтхә — хойр.

ХӨД КИРҢЛҢН

Элстин деед бийд, ик хол биш, «Хүүрә Сала» гидг һазрт «Страна Советов» колхозин хөөнә ферм бәәнә.

Эн салан ар бийднь хойр һурвн цаһан гер холас, тенгс дунд йовх жилктә оңһцс мет, цаһаж үзгднә. Нег ик ут цаһан гернь хөөнә ферм. Эн ферм эргнд энд, тенд деләд идж йовх торһн нооста хөд үзгднә.

Эн колхоз кесг миңһн хөөтә. Фермүр өөрдх дутм хөөнә хошмуд өөрхн-өөрхн харһад йовна. Ода хөд кирһжәх цаг. Кирһчкн хөд фсрмәс һарч йовна, кирһгдәд угань — фермүр орж йовна.

Хөөг энд электрическ машиһәр кирһнә. Машиһәр кирһсн шулун болн амр. Өдртәи нег күн 40—50 хө кирһнә. Кирһчкн ноос цуглуллһнд бичкдүд бас көдлнә. Теднә цуглулсн ноосиг чиннүрднә. Нег-негнәсн икәр цуглулхар тедн дөрлднә.

Чиннүрдчкн ноосиг машинд шаһад, мишгт кеһәд уйна. Мишгт кесн ноосиг машинд аһад зөөнә.

Ү г м ү д : бийднь, жилктә оңһц, хөн, деләд, электрическ, чиннүрдчкн, ноосн.

Нээрүлж бичлһлэ зура:

1. Колхозин хөөнэ ферм бээх һазр.
2. Ферм эргнд йовх хөд.
3. Хөд кирһлһн.
4. Бичкдүдин дөң.

Даалһвр. Гермүдиг юунла дүңцүлжэхинь цөөлһтн.

СОЦИАЛИСТИЧЕСК КҮЧ-КӨЛСНЭ ГЕРОЙ

Кезэнэ байн улс угатя улсиг зардг бээсмн. Угатя улс теднэ хөөһинь, үкринь хэрүлдг билэ. Бембшэ Эрднь бас баячудт зарц болж йовла. Эн ик баһасн авн баячудын хө хэрүлдг бээсмн. Ик зовлңг түрү үзж өссмн.

Советин йосн тогтхла эн зарц болдган уурв. Дөкөд колхозмуд бүрдв. Эрднь колхозд орв. Колхозд эн олн өмтнлэ эдл эзн болв. Хө хэлэлһнд дасврта гинэд колхозникүд энүнд хө даалһв. Эрднь колхозин хөөч болв.

Жил болһн хөөһән һару угаһар хурһлулад, ик ноос, мах авдг болв. Колхоздан тоомсрта хөөч болв.

Эрднь Городовиковск района «Комсомолец» совхозин ах хөөч болж көдллэ. Көдлмштән эн йир тохнян. Энүнэ хэрүлсн хөн сән чинэтэ болна. Жилд болһн ик төл өгнэ, ноос икәр өгнэ.

Советск правительств Эрднин күч-көлсиг өөдән ачлад, энүнд Социалистическ Күч-көлснэ Герой нер өгв.

Ү г м ү д: зовлңг, өссмн, тогтхла, колхозникүд, тоомсрта, тохнян, правительств, социалистическ.

Нээрүллһнэ зура:

1. Бембшэ Эрднь кенд заргдж йовж?
2. Эрднь колхозд яһж көдлдг бээж?
3. Эрднин күч-көлсиг Советск правительств яһж ачлж?

ЦАҺАН-АМН

Ижл һолын барун көвөд Цаһан-Амн гндг поселк бээнэ. Эн Юстинск района хотл. Энд өмннь цөөкн шавр гер бээсмн. Ода энд цөн жилин эргцд ик сээхн поселк тосхгдв. Жил ирвэс эн поселк утдан болн өргндән өсөд йовна.

Ижл һолын көвө дахулад бәрсн шин гермүд хойр-һурвн һол уульңц болж сээхрнэ. Уульңцар тәрсн шин модд поселкиг кеерүлж көкрнэ. Поселкән кеерүллһнд комсомольцнр, баһчуд болн сурһульчнр шунмһаһар

орлцв. Ижлин көвэ тал өөрхн шин парк бээнэ. Энд футбол болн волейбол наадг һазр бас бээнэ.

Поселкин дунд хошад давхр цаһан гермүд дүнгэнэ. Эднь — школ, бичкдүдин гер болн үүлин гермүд.

Цаһан-Амнд кермс зогсдг пристань бээнэ. Энд Ээдрхнэс болн Волгоградас йовсн кермс зогсна. Нааран усар мод авч ирнэ.

Ижлин көвөһөр зер-земшин модд, оln зүсн темсд тэргдженэ. Удл уга, эн модд шуугад урһх. Энд урһсн зер-земшөр болн темсэр мана республик гсткгдх.

Ү г м ү д : цөөкн, эргдд, уульнц, комсомольцнр, пристань, Ээдрхнэс, модд, зер-земш.

Нээрүллһнэ зура:

1. Цаһан-Амн поселкин бөөх һазр.
2. Поселкин бөөдл.
3. Поселкин кеерүллһнд баһчуд орлцлһн.
4. Цаһан-Амна пристань.
5. Ижлин көвөд зер-земш болн темс урһалһн.

КРОКОДИЛ

Халун һазрт ик-ик аһрусд, хорта моһас бээнэ. Нань һазрт тедн мел уга.

Африкд, Нил һолар болн нань чигн һолмудар, улм-та һазрар, һүрвлһин татврта, крокодил гидг ик аһрусд бээнэ. Крокодилмүд зун үлү талан жилд амд бээнэ. Теднэ зэрмнь утдан 6 метр болж өснэ.

Хур орсн цагт крокодилмүд амрна. Тедн усн уга бээж чадхш. Усн дотр тедн йһр шамдһа, шулун, чидлтэ, һазр деер йир оцл. Элсн деер кевтэд, нард ээврлхэр крокодил уснас һарна. Хагсу цагт крокодилмүдт түрү болна. Усн улм ширгэд, һол хээрдэд эс гиж ширгэд ир-хлэ, крокодилмүд бальчг дотр булхад кесг сард унтна.

Крокодилмүд оln зүсн аһрусдар тежэл кенэ. Өлн болсн цагтан үкснэ мах чигн иднэ. Ик крокодил йир чидлтэ: күүг биш, элжнийг, цариг, нам темэг чигн уснур чирэд орж одна. Тегэд чигн тер күүнд ээмшгтэ. Халун орн-нутгт эмтн өөмжөһөд, эс гиж ус һатлж йовад крокодилд бэргдж үкнэ.

Ү г м ү д : улмта, һүрвлһ, крокодил, оцл, хээрдэд,

Нээрүүлһнэ зура:

1. Крокодилмуд альд бээнэ? Крокодил ямаран бээдлтэ?

2. Крокодил усн дотр болн һазр деер ямаран? Юуһар, крокодил тежэл кедв? Күүнд ямаран ээмшгтэв?

Даалһвр. Крокодилин тускар бас ю меднэт? Хама үзлэт, умшлат келти.

УСНА ОРЛҢН

Сөөһөр Ижлин мөсн хамхрад көндрв. Өр шидр салһкн чанһрад бээж. Һол көөгтэд оч. Мөсн тачкнад, шуугад йовад бээнэ. Усн көвөһөсн давад, дора царц һазрур деврв. Тенд модна захд лесникин гер билэ. Терүг усн авб. Усн улм хөөнһ икдэд бээв. Герин эрсмүднһ уснд булхад ирв. Ик-ик дольгад гериг ирэд цокад, хажуһарнһ ик-ик мөсн шуугад һарад бээнэ.

Лесникин гер-бүл геринһ деевр деер һарчкһн, харсж автн гиһэд дуудад бээнэ. Нег ик мөсн ирэд хашанһ үүдинһ цокад уңһав. Мөсн ирэд герлэ харһхла гер хамхрад угһмн. Тер цагт деернһ бээсн улс уснд чивхмн.

Һолын өндр эрг деер селәнэ эмтн цуглрчкһн, тер гер-бүл үкж одх гиһэд зовад, үүмэд бээнэ. Болв нег чигн күн дөңг өгх санан уга билэ. Цаг түдөж болшго. Дөкэд нег мөсн ирэд цокхла — тедн үкэд хуурхмн.

Генткн нег өндр көвүн эргэс гүүж бууһад, усна көвэд бээсн онһц тээлв. Эмтн тагчг болад одв. Эмтн дундас дөкэд нег көвүн онһцур гүүһэд одв. Эмтн хэлэх хоорнд тер хойр көвүн онһцарн усна дольганд өсрж йовна. Негнһ хээв татж, негнһ чавчур¹ мөсиг зааглад йовна. Дольгад ард-ардасн көөлдэд ирэд онһциг өсргэд йовна. Зөрмдән онһц мөснэ хоорнд орад одна. Бээсн чидләрн эдн мөсиг зааглад, герүр өөрдэд йовна. Герин өнцг уснд булхад ирв.

Көвүд бээсн чидлән һарһад хээвән татад герт өөрдэд ирв. Онһцан герин өркэс деесәр торһв. Күүкд күн күүкдтөһән түрүлэд суув, дарунһ наадкһнһ суув. Онһц дөкэд дольганд өсрэд, һолын көвө хэләһэд һарв. Эмтн онһциг шилтж хэлэв. Зөрмдән онһцин өөрөһүр ик мөсн һарад одхла, эмтн шуугад одна.

Онһциг һолын көвөһүр өөрдэд ирхләнһ, ард үлдсн гер нурад унв. Ик мөсн ирж цокад гериг хамхлад уснд тарачкв. Эмтн шууглдад усна көвөһүр гүүлдж ирэд, харсж авсн гер-бүлиг онһцас буулһж авб.

Ү г м ү д: царц, чивх, шилтэд, шууглдад, буулһж.

Нээрүллһнэ зура:

1. Ижлин мөсн яһж?
2. Лесникин гер хама бээж? Терүг усн яһж авч?
3. Лесникин гер-бүл яһж?
4. Селәнэ өмтн яһж теднд зовж?
5. Кен тер гер-бүлиг харсхар оч?
6. Яһж тедниг харсж авч?

ЗӨРГТӨ ИТМЕК

Тундрт, Чукотк гидг һазрт нег ик нур бээнэ. Тер нуурин көвэд нег гер бээнэ. Эн гер колхозин буһ — марлмуд хэрүлдг өвгнэ гер. Тер өвгн Итмек гидг пионер ачта. Ачнь селэнд бээһэд тендэн школд орна. Зәрмдэн тер ачнь нохас зүүһэд аавдан ирэд нөкд болна.

Нег дэкж аавнь селэ орхларн Итмекәр буһ — марлмудан хэлэлһж. Аавиннь бу авад Итмек малан хэлэхәр һарна.

Асхн ора күртл эргмд тагчг билэ. Итмек герүр дулатхар одв. Терүг гертән күрв угай гихлэ, буһ — марлмуднь үүмэд, шуугад одв.

«Чонмуд!» — гиж Итмек санад оркв. Бууһан батлж бәрэд эн малмуд талан һарад гүүв. Буһ — марлмуднь өмнөснь гүүлдэд аашна.

Итмек чоныг ики холас үзв. Эн бу сээнәр хадг билэ. Түрүн халһндан эн нег чон алв. Болв дөкэд кесг чонмуд цань үзгдв.

Чонмуд сүргәрн¹ йовж. Итмек хах болһндан тусхадг бээж. Тиигэд эн дөкэд һурвн чон алж. Тавдгч чоннь шавтж, тернь энүнүр дэврж. Итмек бээсн чидлән хураһад, хурц утхарн чонын гесиг ирж².

Тер хоорнд зурһадгч чоннь көрүр өөрдж йовж. Тенднь буһ-марлын нилх туһлмуд арсар хучата кевтж. Чон арсиг татад сегсрж бээтл Итмек гүүж ирж. Итмек чоныг бууһин хундгар цокад, кийһинь таслчкад, хурц утхарн гесинь ирж.

Лавнь селәнэс хәрж ирхлэ, буһ-марлмуднь тогтун

---

¹ Сүргәрн — олар (багар).

² Ирж — керчж.

идж бээдг болна. Итмек алсн чонмудан чирэд нег һаз-
рт цуглуулжасн бээж.

Зэргтэ Итмекин тускар ода чигн тундрт келгднэ.

Үгмүд: сүргэрн, хундгар, ирж, шавтж, нуурин.

Нээрүллһнэ зура:

1. Пионер Итмек аавиннь ормд үлдэд мал хэлэлһн.
2. Чонмудын дэврлһн.
3. Зэргтэ Итмек чонмудыг дииллһн.
4. Аавнь хэрж ирлһн.

ҺУРВЛҺ ШОВУН

(Хальмг тууль).

Шовуна хаана — һәрдин хатн — Шар шовун бээж.
Хаана хатн Шар шовуна төрх цагнь болна. Тегэд тер —
цуг шовудыг цуглулад хамрарнь келкэд өгтн, теднэ зо
деер төрнөв, — гиж хаанд медүлв.

Хан-һөрд хатнаннь үг сонсад, шовудыг цугтаһинь цуг-
лулж алад, хамрарнь келкчкэд тоолхла, һурвлһ шовун
уга болна.

Заквринь эс соңсснд, хан уурлад, һурвлһд дэки нег
элч илгэнэ. Хаана закон хату болад, һурвлһ элчиг дахад
ирнэ.

— Иим удан ю кеһэд бээвчи?! — гиж уурлж Хан-
һөрд һурвлһас сурна.

— Чийгтэ цагт нисх живр өглт, чилгр өдр үздг нүд
өглт? Хонхднь хонад, үдлхднь үдлэд—юм шинжлэд йо-
вад йовув, — гиж һурвлһ хэрү өгнэ.

— Тегэд, алькнь оln бээж? — гиж хан сурна.

— Һазр деер үкснь олмб, әмднь олмб, — гиж шинж-
лүв гинэ.

— Тегэд, әлкнь оln бээж? — гиж хан сурна.

— Унтсинь үкснд тоолхла, үкснь оln болна.

— Дәкәд ю шинжлвч?

— Унсн моднь олмб, урһа моднь олмб?—гиж шинж-
лүв.

— Тегәд, алькнь оln бәәж?

— Өмкрсн модыг унснд тоолхла, унснь оln болна.

Дәкәд ю шинжлвч?

— Сөнһ олмб, өдрнь олмб? — гиж шинжлүв.

— Тегэд, алькнь оln бээж?

— Будта өдриг сөөд тоолхла, сөнъ оln болна.

— Дэкэд ю шинжлвч?

— Эрнь олмб, эмнь олмб? — гиж шинжлүв.

— Тегэд, алькнь оln бээж?

— Эмгндэн заргддг эриг эмин тоод орулхла, эмнь оln болна.

Сүл үгин утхиг Хан-һөрд медэд, цуг шовудыг султ-хад тэвнэ, эврәннь хати — Шар шовуг — дурта һазр-ган одж төр—гиһэд, көөһэд йовулчкна.

Төрүнэс нааран Шар шовун усна үрү-хумхлд өндглдг болж. Тер учрар һурвлһин хамр нүкн уга болдгнь тер.

Ү г м ү д: хаана хати, төрх цагнь, эр, эм, закон хату, чилгр өдр.

Нээрүллһнэ зура:

1. Хар-һөрдин заквр
2. Ёурвлһ шовуна дутлһн
3. Хаана мөшклһн (сурврмуд)
4. Ёурвлһ шовуна цөөлһвр.

Үлгүрмүд:

Медхд үг - кел,

Мергид гөрәс шах.

Орид кевтсн өвгнәс,

Орчлң эргсн көвүн.

БАҚЛЫГ, АРАТ, ЗУРМН ЁУРВН

(Хальмг тууль)

Кезәнэ бээж. Бакльг гидг шовун булгин усн ундта, бурһсн модн сүүдртэ бээж.

Нег дэкж Бакльг аратд өндгән хаяд өгчкэд, ууляд сууна. Тийгж уульж суутлнь нег зурмн ирэд сурна: — Бакльг, Бакльг, яһад ууляд бэәнәч? — гинә.

— Нег арат ирэд, — булгин усич балһад чиләнәв, бурһсн модыч хазад чиләнәв, нег өндгән ас — гиж келв. — Тегэд нег өндгән өгчкэд, һундрхад уульжанав, — гиж Бакльг келнә.

— Нә, тер аратан ирхлә иигж кел:—Булгин усиг балһад чилэдг оочч эли, бурһсн модыг хазад чилэдг шү-днч эли, гиж кел—гиһэд, зурмн Бакльгт уха заана. Зуг

Намаг келв гиж аратд бичэ кел,—гиж келчкэд, зурмин гүүнэд йовж одна.

Дарунь арат гүүж ирэд: — Булгин усичн балһад чилэнэв, бурһсн модыч хазад чилэнэв, бас нег өндгэн ас,—гигэд саак кевэрн ээлһхэр седхлэнь:

— Булгин усиг балһад чилэдг оочч эли, бурһсн модыг хазад чилэдг шүднчн эли? — гиж Баклыг сурна.

—Эн үгиг кен чамд зааж өгв?—гиж арат сурна. Тииклэнь Баклыг ээчкэд, зурмин — гигэд келэд өгчкнэ.

— Чамаг, зурмин, бэрж авхв,—гигэд арат зурмиг хөөһэд һарад гүүнэ. Зөвэр гүүнэд орксн цагла, өмннь зурмин толһаһан нүкнэс булталһчксн бээдг болна.

— Чамаг яһж меклж һарһс гигэд — арат дотран санчкад, келнэ: Күрн сээхн күзүнь энлм, туула сээхн зонь ямаран гилч, — гинэ.

Тиигж келхлэнь, зурмин көөрэд туула сээхн зоһан үзүлхэр һарад гүүнэ. Арат терүг бэрэд авчкад, идхэр седнэ.

— Муңхг аң болхла намаг мин ода идхч, цецн-ухата аң болхла нээмн күртл тоолчкад идхч,—гиж зурмин келнэ. Арат цецн ухата аң болхар: негн, хойр, һурвин, дөрвин, тавн, зурһан, долан, нээмн — гигэд сүүлин тоодан аман икэр аңһахлань, зурмин алдрж һарад, нүкидэн гүүнэд, орж одна. Арат арднь аман аңһаһад үлдж.

Ү г м ү д: Баклыг, булгин усн ундта, оочч, һундрхад, булталһчксн, муңхг, цецн-ухата.

Нээрүллһнэ зура:

1. Баклыг шовун альд бээж?
2. Арат терүг яһж ээлһдг бээж?
3. Зурмин Баклыгт ямаран селвг өгч?
4. Зурмин аратыг яһж меклж?

Үлгүрмүд:

Номһн темэн ноолхд сэн.

Сэн күн санаһар гигэд.

ТӨРСКН ШКОЛ

Мана селэнд фашистир удан бээсн уга. Һурвин дола хонад мана церг орж ирэд тедниг көөһэд һарһчкв.

Хортна хөөн мана школ таньж болшго болж. Пол деернь чолу делгэд, өвс овалад хайчкж. Тер чолун деер һал түлж, ова үмси үлдж. Партсиг, шкафсиг, болн дег-

трмүдиг цугтнь түлж. Школын эрсмүд, потолок утант харлад бээж. Коридоринь дүүргэд шег-бог овалчкж.

Школын директор сурһульчнриг цуглулад келв:

— Нэ, бичкдүд, сурһулян цааранднь сурх кергтэ. Школан ясж, цеврлж авцхай,—гив.

— Ясцхай! — гиж бичкдүд хэрү өгцхэв.

Шег-богинь һарһад асхад, полынь уһаһад, эрсмүдинь арчад цеврлвидн. Классмуд үүдн, терзс уга билэ. Шуурһн шуурад, сальки нег бийэрнь орад, нег бийэрнь һарад бээнэ. Бичкдүд шорһлжн мет, школд юн кергтэ болна, цуһараһинь зөөцхэв. Зэрмнь фанер, зэрмнь шил, хадас авч ирцхэв.

Гнигэ бээж терзмүдинь бөглэд, үүдинь ормднь суулһад авувидн. Сурһульчнр бийснь беш тэвцхэв: класс болһнд бичкн, цаг зуурин бешмүд тэвгдв.

Ах классин сурһульчнр багширта хамдан мод орад түлэ авч ирдг билэ. Эклц классмудын сурһульчнр дегтрмүд хээж, олж авад, цеврлэд, нааһад белдв.

Удл уга, сурһулян эклүвидн. Сурһуль сурхд йир күчр билэ: дуту-дунднь ик билэ. Болв цуһар ни, хамцнһу болувидн. Түрү цаг багшнриг чигн, сурһульчнриг чигн нинч, хамцнһу кев. Цуһар ода төрскн школдан ямаран дурта бээсэн, школьн теднд кергтэ, үнтэ бээсинь медв.

Ү г м ү д: коридор, директор, фанер, эрсмүд, ясцхай.

Нээрүллһнэ зура:

1. Селэнд фашистнр орж ирлһн.
2. Фашистнр школыг яһж үрөж?
3. Школын директорин дуудвр.
4. Багшнр болн сурһульчнр школан яһж ясж авч?

Б Е М Б Э Н Ы.

ӨВСНЭ ХАДЛҺНД

Хаврт мана тег йир сээхн болна. Күцэд урһчкскн көк өвсн сальки үлэхлэ, усн мет, дольгарад бээнэ. Иигэд урһскн өвсиг хадлһн гинэ.

Хавраһа минн эцк өвснэ хадлһнд көдллэ, трактор йовулдг билэ. Терүнэ бригадт Церн Николай хойр көдллэ. Тедн машинд көдлдг билэ.

Нег дэжж би сурһулян төгскчкэд, үүрмүдтәһән хадлһнур одув. Нарн жиинэд халулад бээнә. Өвсн дотр шовуд жиргэд, эрвәкәс нислдэд, холд жирлһн жиргэд бээнә. Бидн зууран цецгәс түүһэд, эрвәкәс көөлдэд, наадад йовувдн. Нег ик моһа үзвдн. Тер маниг үзчкэд, толһаһан деер өргэд ш-ш-ш — гиһэд ишкрчкэд һарад зулв. Йовхларн өвсиг нәэхлүләд, шуугад йовна.

— Энтн «Шар хажу» гидг моһа, догшн моһа, көөлдхмн биш, — гиж мини үр Басң келв. Бидн терүг соңсад, цааран һарад йоввдн. Толһа деер һарад ирхлә жирлһн дотр өсрсн баран үзгдв. Урһа модн, эс гиж мөртә күн болж тер манд үзгдв. Йовә йовж өөрдэд ирхлә — мана хадлһна улс бәәж. Трактор ардан өвс хаддг хойр маши, өвс мааждг хойр маажур чирж. Машид өвсиг хадад һазрт уңһаһад йовхла, арднь йовсн маажурмуд маажад, цуглулад йовца. Өвсн икәр хурад ирхлә, Церн Николай хойр маажуриг өргэд, өвсинь уңһачкна. Йир ик өвсн хадгдж овалсн, хадчксн өвснә захнь үзгдхш.

— Иим ик өвсәр ю кехмб? — гиж намаг сурхла, мини эцк иигж хәрү өгв:

— Мана совхоз йир ик малта. Теднд үвлдән ик хот кергтә. Өвсн — малын хот. Тегэд өвсиг икәр, цаглань хадх кергтә.

Бидн кесг өдр өвс хуралһнд нөкд болчкад, хәрж ирвдн.

Ү г м ү д: хадлһн, төгскчкэд, жиинэд, жирлһн, мааждг.

Даалһвр. Эн келврт зура зурад, нәэрүлж келтн, бичтн.

САЛҢ МУ-ХАР.

(Т у у л ь).

Кезәнә Му-Хар гиһэд нег йир салң күн бәәж. Нег дэжж эн хурлд ирнә. Хурла гелң толһаннь үс авхулж суудг болна. Күүнддг цол гелнд угаһинь медчкэд Му-Хар хәрү йовхар седнә. Болв энүг гелң дуудад:—Гевш авад ир,—гиһэд зарна.

Удан болл уга Му-Хар ик гидг тевш теврсн хәрү күрэд ирнә. Гелң Му-Хард уурлна:

— Доскан цокмр, би чамаг гевш авч ир гилүв, чи те-

вш авч ирдмч! Ода өөрк үсән авн һар, — гинә. Керлдү-
лсн Му-Хар үүмжәһәд, буһшта үсинь авад һарна. Гелн
ардаснь күцж ирәд:

— Кишго жуук, би чамаг толһан үс ав гилүв! Би ча-
мд һунджанав,—гигж келчкәд, үсән булаж авад йовж
одна. Му-Хар арднь ухалжаһад—намаг одакчн һунжан
ав гиж келв, яһв,—гигһәд, хәрү одад гелнгин һунжинь
хашаһаснь көтләд һарна. Гелн дәкн дахлдж ирәд: —
Намар наад кесн чамд ик килнц болх, ода хурлд одад
зул шатаһад, хурһан бәрәд, мөргүл ке, — гинә. Әәмсн,
сежглсн Му-Хар үкс гүүж ирәд хурлад һал өгчкәд, һа-
риннь нег хурһ бәрәд зогсад бәәнә.

Гелн Му-Хариг үзчкәд хәәкрнә:

—Ода ю кежәснчнь энв, оздн! Үкхләрн толһа деер
тоңһа, хамр деер хат! —гигж Му-Хариг гелн хараһа.

— Эн намаг мөрг гисн бәәнм, тиигәд уурлжана, —
гигж Му-Хар санад, гелнгиг мөргәд харһцулчкна. «Үкх-
ләм—толһа деерм тоңһа, хамрим хатх,— гилүс —
хәәрхн, хәәрхн!»—гигжәһәд эн толһа деернь тоңһажаһад
хамринь хучләд бәәдг болна.

Ү г м ү д: гевш, тевш, килнц, мөргүл, сежглсн, өздн
хәәрхн.

Нәэрүллһнә зура:

1. Му-Хар хамаран ирж?
2. Гелн терүг юунд зарж?
3. Гелн яһад уурлж? Уурлхларн юн гиж келж?
4. Му-Хар гелнгиг яһж?

ТУУЛАН УРЛ ЯҺАД ТЕСРКӘ БОЛСМБ?

(Түвд келн-әмтнә тууль).

Кезәнә бәәж. Туула мөрн хойр иньгләд, хоюрн хам-
дан бәәнә. Мөрн туулала сәәнәр, эәлтәһәр бәәхәр седнә.
Болв туула мөриг басад, наад бәрәд бәәнә.

Үвл ирнә. Киитн болна. Туула мөрн хойр мод түләд
дуладхар уулур ирцхәнә. Туула шатжасн һалыг арһул
мөрнүр түлкәд бәәнә. Мөрн хоңшаран шатачкхв гигһәд
цухрад йовна. Тиигә йовж ардан бәәсн ик там нүкнә эн
деер ирнә. Туула һалыг улм уралан түлкнә. Һалас әәһәд
хооран цухрхларн мөрн күрд-пард гигһәд тамур унна.

Тамин эрсд урһата бээсн моднд мөри келәри торнә.
«Дү минь, дү минь! Арһлич, намаг татж авич!» — гиж
мөри хээкрнә. Уулын ора деерәс туула хәрү өгнә: «Өмнк
хойр келән сулдхад һәрәд», — гинә. Өмнк хойр келән
сулдхад һәрәдхәр седсн мөри дорагшан долдалад одна.
Дорагшан эн унж йовад шүдәри нег моднас зууһад дү-
үжлгднә.

Туула дөкәд хээкрнә:

— Чанһар инцхә, чидл немх, — гинә. Аман аңһам
цацу мөри гүн тамин йоралур унад йовад одна.

Тер хоорнд туула гүүж ирәд малчд келнә:

— Малч, малч! Кишгчнь ирв. Тенд уулын белд үксн
мөри кевтнә, шулуһар одад арсинь ав, — гинә.

— Уга, намаг йовж одхла керә нисж ирәд мини цар-
мудын дээрин махинь чоңкад идх, — гинә.

— Цармудчнь юмн болх уга, чамаг иртл би хэләжә-
св, — гинә туула. Малч йовж одна.

Туула цаг түдл уга керәһүр гүүж ирәд:

— Керә, керә! Малч малмудан хайчкад йовж одв.
Шулун нисж одад цармудиннь нурһинь чоңк, — гинә.

— Уга, намаг йовж одхла көвүд ирәд үүрим эвдәд,
өндгим хамхлчкх, — гиж керә келнә.

— Я, йир чини өндг күн көндәх уга. Чамаг иртл би
хэләжәсв, — гинә туула. Керә живрән деләд нисәд йовж
одна.

Туула арднь көвүдүр гүүж ирәд келнә:

— Көвүд, көвүд! Үүрән хайчкад керә нисәд йовж
одв. Шулун оч өндгинь автн.

— Манд мел арһ уга. Экирм биди герән хэләжәти
гилә. Маниг йовж одхла хулхачнр ирәд гер дотрк үв-
эдиг авад йовж одх, — гинә.

— Бичә әәти. Тадниг иртл би хэләжәсв, — гинә туу-
ла. Көвүд керән үүрүр һарад гүүлднә.

Туула гүүж ирәд хулхачнрт келнә.

— Хулхачнр, хулхачнр! Көвүд герән хайчкад, керән
өндг авхар йовж одв. Шулун оч хулхалтн!

— Үнәрий? — гиж хулхачнр сурн адһлдад йовад одц-
хана.

Мөри арсан үүрәд малч хошури ирнә. Хэләхлә —
туула уга болна, керә цармудиннь нурһинь чоңкад бә-
эдг болна. Малч чолу авад керәг шивнә. Керә үргәд
үүрүри нисж ирнә. Үүрүри ирхлә, көвүд өндгинь авчадг
болна. Керә көвүдүр дэврнә. Көвүд эәчкәд герүри һа-

рад гүүлднэ. Герүрн ирхлэ хулхачир хамг өлг-эдинь
нарн гижэдг болна.

— Бэртн хулхачириг! — гийнэд хээкрнэ. Хулхачир на
рад зулна.

Маяч керэг харапа, керэ көвүдиг, көвүд хулхачириг
көөлднэ. Элдв ик шууган болна!

Цуһараһинь меклсндэн ханад инэнэ, инэнэ бээтлнь
туулан урлнь хойр энг болж тесрж. Эн учрар, эмт мек-
лэд йовдг улсд нерэдж, «эврэннь урлан сагл!» — гиж
түвд улс келдг болсми.

Ү г м ү д: там, нүк, чоңкад, долдалад, инцхэнэ, туу-
ла үүрэд.

Даалһвр. Эн туульд хамдан зура зурад, доскд бичэд, тер
зураһар дахулж нээрүлж келхми.

АХР ШҮЛГҮД

Көглтин Дава

* * *

Дегтр үмшснь
Делкө үздг.

* * *

Ке нухмр алтн—элснэс гидг,
Күңкл гүн ухан—эмтнэ гидг.

* * *

Нарн угаһар хавр уга,
Ни угаһар колхоз уга.

* * *

Эвго болсн болхла эмчэс бичэ ну,
Эндү һарһсн болхла эмтнэс бичэ ну.

* * *

Утхин хурц — ирд
Ухана хурц — кергт,

* * *

Бииһин нилч — көлд,
Билгин нилч—уханд.

* * *

Келхэсн өми тоол,
Келснәннь хөөн күцэ.

Олн күүнэ селвгэс
Онцлж негинь сонс.

* * *

Күндиг өргэд сөр,
Күүг иткэд сөр.

* * *

Урн күүнэ һар —
Уханла үүрлнэ.

* * *

Иткмж угаһар —
Иньг уга.

* * *

Залху — өвчн биш,
Зуһу — тоомср биш.

* * *

Тэрэн шимән — һазрас авна,
Төрскн күчән — әмтнәс авна.

* * *

Цогцин өслт — цагта,
Ухана өслт — оньдин.

Даалһвр. Эн ахр шүлгүдин учр-утхинь цөөлһж өгэд, чее-
жөр дасххмн.

ПИОНЕРСК ЛАГЕРЬТ

Элстин дорд-өмн үзгт нег салан захд баг модн бээнэ. Эн модн дотр цаһан-цаһан гермүд, зерглүлэд татсн ноһан өңгтө палаткс үзгднэ. Эн — мана республикин пионерск лагерь. Жил болһн, сурһулян төгскчкэд, республикин район болһнас бичкдүд ирж энд амрна.

Зуна һурвн сард һурвн селгән болж кесг зун бичкдүд сергмжтөһәр амрна. Эднэ байрта өдр өрүн 7 часла әклнэ. Өрүни тагчг аһариг эвдж, пионерск бүрән дун

бичкдүдиг серүлнэ. Палатксас болн хорасас бичкдүд гү үж һарад, зарядк кенэ.

—Негн-хойр, негн-хойр,—гисн дун өрүни маңһарт тодр ха соңсгдна. Бичкдүд зерглэд зогсчкад дегц сээхн зарядкан кенэ. Нөр сергэд, махмуд чаңһрад, ямаран сән!

Дарунь эдн палатксарн тарад оран ясна, нүүрэн уһана. Нүүрэн уһачкад отряд-отрядар цуглрад, линейкл зерглж зогсад, лагерин туг өргнэ. Эннь — лагерин өдр эклв гисн темдг. Өдрэн сергмжтәһәр, сәәнәр бүрдәхин тускар энд күүндвр кенэ.

Тер хоорнд хот уудг герт бичкдүдин өрүни хот тәвгдж белн болна. Энднь онц диг-даран бәәнә: түрүн болж әмтин бичкн гисн көвүд-күүкд—октябрытс орж сууна. Цааранднь даран-дарандан наадк отрядмуднь орж сууна. Хот уудг гернь сарул, цевр, сәәхн. Стол болһна өөр дөрвәһәд күн сууна. Күн болһн эврәннь орман меднә.

Өрүни хотын дару сонһн, сергмжтә наадар болн үүлдврәр эднә өдрнь эклнә. Октябрытс цецгәст ус кенә. Юннатс садт болн һарудт дамшлтын көдлмш кенә. Зәрм отрядмуднь походт һарч йовна. Кесгнь футбол, волейбол, баскетбол наадна. Шатр, дөөв наадхд, дегтр умшхд, дуртань пионерск хорад хурцхана.

Ду-би, һарин эрдм дасхд, зург зурхд дуртань тиим кружокст орж үүлднә. Бичкдүдин сергмжтә дууһар, байрта инәдәр лагерь дүүрәд бәәнә.

Ү г м ү д: сергмжтәһәр, селгән, бүрән, маңһарт, нүүрән, чаңһрад, үүлдврәр, юннатс, дамшлтын, дөөв.

Нээрүллһнә зура:

1. Пионерск лагерь альд бәәнә?
2. Лагерин өдр яһж эклнә?
3. Бичкдүд ю кенә? Таднас кен лагерьт одла? Яһж амрсан келтн.

МАНЦ ҺОЛЫН ЗАҢСЧНР

Өрүн эрт цаг. Сөөний дуусн көдлсн салькнд бульглсн Манц һол тогтнад уга. Усна дольгас ард-ардасн көөлдж ирәд, эргән цокад цацгдад, шуугад бәәнә. Эн саамд энүнәс теңгсин бәәдл һарна.

Хаврин цагт Манц һол йир өргн, уснь зөвәр гүн бол-

на. Нарта тогтун өдр эн йир сээхрнэ: нарна герлд холас
гилвкж үзгднэ. Энд олн зүсн захсн бээршнэ: сазн, цу-
ув, цүрх, ботаха.

Өдр болһн, минь иим өрүн эрт цагла, Түрвэн Нат-
рин бригад захс аңлһнд харна. Йирин ирдг кемдэн
бригадир Түрвэн Натр холын көвөһүр түрүн болж ирв.

Дарунь моторист Владимир Милодан ирв.

— Эндр дэкэд сальклжана, захс аңхд күчр болх,—
гиж Владимир келв.

— Төр уга, теңгрин аюлас ээхмн биш, — гиж брига-
дир терүнэ седклиг төвкнүнж келв.

Дарунь удсн уга наадк захсчирнь ирв. Шүүгүл ачсн
онһи ардан чирсн баахн катер холур орв. Усна ик доль-
гас катерт цокгдад цацгдад йовна. Катер холын тал ду-
нд күрэд эргв, захсчир шүүгүлән буулһад хайв...

Яшалтинск захсна заводын бригадмуд дунд Натрин
бригад сән тоод йовна. Эн ни-негн коллектив зураһан
жил болһн күцәнэ. Тави жилэ зуран түрүн жилин зу-
раһан эн бригад болзгаснь урд, сентябрь сард күцэлэ.
Орн-нутгтан долан зу шаху центнер захс орулж өглэ.
Советин йосна 50 жилин өөнд нерэдж авсн даалһвран
эн бригад сээнэр күцэв.

Манц холын захсчир үвл, зун уга көдлнэ. Чаңһ са-
лькта киитн чигн, һаңһ халун чигн эднд боомтг болхш.

Үгмүд: бульглсн, бээршнэ, төвкнүлж, аңх, шүү-
гүл, һаңһ.

Нээрүллһнэ зура:

1. Манц холын бээдл.
2. Захс аңлһнд харлһн.
3. Түрвэн Натрин бригадын күцмж.

Үлгүрмүд. Һар көдлхлэ, амн чигн көдлдг.

Һанцхн модн һалд өр болдго.

ХАРМЧ ҮЛМЖ

Көглтин Дава.

Көк, улан, ноһан —
Кесг зүсн резин —
Үлэхлэ дүүрдг шаармуд
Үлмжд ээжнь белгвл.

Нурвинь үлэлнж авад
Назаран көвүн харв.
Шарка — нертә нохань
Шарвадж өөрнө дахв.

Наачасн бичкдүдиг үзж
Нохатаһан теднүр урлдв.
Келкөтә наадһасан өргж,
Көвүдт бардмнулж үзүлв.

«Дөкөд гертм бас
Дала бөөнө!» — гиж
Сээхн өнгтә шаармудан
Сажад, Үлмж, делскв.

Жигтә кееһинь хэләж,
Жилвтсн үүрмүднө терүнәс:
«Бәрж үзий!» — гиж
Багарн дахж сурв.

Болв, Үлмж хармнад:
«Болшго!» — гиж келв.
Нартк, наадкст угаһарн,
Нанцаран наадхар шиидв.

Салькн эн саамла
Сөрвкж, генткн үлөв.
Бардмнсн гиигн шаармудынь
Булаж, көлврүлөд нискв.

Үлмж ардасн көөлдв,
«Үүрмүд, дөнттн!» — гив.
Көвүд цуһар инэлдж,
Көндрлго ормдан зогсв.

Шулуһар гүүсн эзнәсн
Шарка нохань давв.
Боодгин амнд шаармудыг
Бэрәд хумсарн дарв.

Негнө хаһрхла, ноха
Наадксинь хуцж шуучв.
Гүүсн Үлмжиг күртл
Нурвлаһинь уга кев.

Ү г м ү д. бардмнулж, шарвадж, делскв, хармнад,
өңнтн, шуучв.

Даалһвр: эн шүлгиг умшад, учр-утхинь эврәннь үгэр келтн.
Хойр—һурвн бадгинь (куплетинь) ченбәр дастн.

Үлгүр. Хатуч күүнд нөжд хол, харнһу сө хаалһ хол.

Ь У Р В Д Г Ч К Л А С С

ХАННАВ

Лижин Эрици.

Холд, һазрин захас,
Хальмг улс нүүлэ.
Хүвтэ Эрэсэн һазрт
Хальмг герэри бүүрллэ.

Хальмг орсла үүрлж
Хамдан нийһэр жирһлэ.
Ахир, дүүнр болж
Эрэсэд Төрскэн олла.

Теегин эзи хальмг
Тегштэн ода сурһульта,
Төрски коммунизмэн тосхж
Теегэн шинрүлж байжана.

Ах Советин йосн
Алдр өөним йөрөлэ,
Ачта Ленинэ орденэр
Ачлж Республикдм зүүлһллэ.

Кишг хувиг делгрүлсн
Күндтэ партыдан ханнав.
Коммуна партыдан дурлнав,

Даалһвр. Эн шүлгт зура зурти. Шүлгин утхинь цөөлһж
келти,

БАЙРТА КҮЧ-КӨЛСН

Уняртсн ут сала көөһэд модд көкрэд урһж. Эдн ду-
нд һо сээхн уласд яралдж холас үзгднэ. Модна ар за-

хар нег кецтэ-яызта гермүд но уулынц болж бэргдж. Эдн шин бэрсн гермүд. Нурвн жил хооран энд хойр-нурвн шавр гер бээсмн. Эн — Ленинэ нертэ колхозин нег-дгч номертэ бригад.

Гермүдин өөр зөвэр ик боодг-усн эцгэн цокад мелм-лээд бээнэ. Боодгин ца көвөднө кесг көвүд болн күүкд уснд өөмжэснө үзгднэ. Теднэ жиңсн байрта дун усна дүүрэнд ик холд сонсгдна. Эдн Элстин нурвдгч номертэ дундын школын сурһульчнр. Эдн, энд, колхозин һарудт көдлнэ.

Эндр йир халун өдр. Иим халунд, көдлмшиннь хөөн, уснд өөмэд серүцхлэ, ямаран сэн! Ода эдн көдлмшэн төгскчкэд, үдин хотан уухасн өмн, уснд өөмжэнэ.

Үдин хотан уучкад эдн амрна. Амрсн цагтан шатр, дөөв наадна, дегтр болн газет умшна. Күүкд хатхмр хатхна. Асхнд волейбол наадна, би-ду дасна.

Өрүн болһн 6 часла эдн зарядк кенэ. Зарядкас күн дутхш. Эннь цогцан батллһнднь эднд йир туста. Дарунь нүр-һаран уһачкад, хотан ууцхана.

Долаи часла көдлмшэн эклнэ. Сад, үзм, аһурцг, помидор, хавст, мэнгрс, морковь хэлэж харна. Эднэ бог өвсинь түүнэ, услна. Дэкэд эдн помидор, хавст, морковь шинэс суулһна. Эдниг сээнэр көдлжэхинь кесн көдлм-шэринь медж болхмн. Зерглүлэд кесн грядкст урһажах мэнгрсн, морковь, помидор, хавстн болн аһурцг сээхн цевр, тегш урһжана. Сад болн үзм бас йир цевр.

Колхозин агроном болн медэтэ колхозникүд эднд заавран өгч дасхна.

Эн сурһульчнриг көдлмштэн болн амрлһндан дигтэ-тагта, хоорндан нийч, дөңгч гиж келж болхмн.

Ү г м ү д: уласд, кецтэ-яызта, хооран, эцгэн, мелмл-зэд, дүүрэнд. жиңсн, хагхмр, батллһнднь.

Нээрүлж бичлһнэ зура:

1. Колхозин бригадын бөөх һазр.
2. Сурһульчнрин уснд өөмлһн.
3. Өдрин бөөдл.
4. Сурһульчнрин амрлһн.
5. Зарядк келһн.
6. Садт болн һарудт көдллһн.
7. Сурһульчнрин кесн көдлмш.

Даалһвр. Школын участкд көдлснөннь тускар дигтэ-дара-таһар келтн.

БУМБИН ОРН

Күлгүдин хурдн хамгиг цуглуулгсн,
Арснлгүдин чиирг хамгиг цуглуулгсн,
Дөрвн талан
Дөчн хаань нутг номдан орулсн,
Үкл уга мөңкин орта,
Үрглжд хөрн тавн наснь дүрэр бээдг,
Үвл уга хаврин кевэр,
Зун уга нампар,
Даарх киитн угаһар,
Халх халун угаһар,
Сер-сер гисн салыкта,
Бүр-бүр гисн хурта
Бумбин орн болна.
Таңсг богдин
Тавн сай алвтнь
Тавн сара һазрт
Эрә багтмар бүүрлгсн бээдг.
Өл Маңхн Цаһан уулнь
Һазр теңгр хойрин киисн болад,
Өрүн һарх нарнь көл дор
Маңхаһад бээдг гинә.
Өргн Шартг гидг далань
Өрү сөрү хойр урсхулта,
Өңгтә бадмин герл һарад бээдг гинә,
Эзн Жаһр эврән бийнь уудг
Киитн хар Домб холнь
Үвл зун уга урсхулта,
Үрглж һадр эргән балвли
Бульглсн бээдг.
Шатр болсн бумбнь эврән босгсн,
Шарин дөрвн төрән һар деерән авгсн,
Шар нарн доркан эзлгсн,
Эзн нойн гих нерән
Ик хол һазрт туурулсн бээдг.

(Ж а н һ р а с).

Даалһвр. Эклцәснь авн «Бумбин орн болна» гисн күртл
чееждәр дастн.

Тэвн жил
     хооран, урд
 Түрү, зовлн
     хойрас ээж,
 Теегин эжго
     киитн өрд,
 Тенсн селэн —
     Элст тогтж.
 Эгл балһсн ода
     сээхн хүвтэ,
 Ик-ик өндр
     гермүдтэ,
 Икрхг уга
     өнр улста.
 Элстиг эргэд
     нари давшна,
 Эргндк һазртнь
     цецгэс шавшна,
 Энүнэ деерк
     теңгр чилгр
 Энүнэ өмнк
     хаалһ тиньгр.

Даалһвр. Эн шүлгиг чеежэр дасхх. Элстин хуучна боли өд-гэ цагин бөөдлин тускар күүндвр кех. Сурһульчнрар Элстин тускар келүлх.

ӨӨДЭН ОНТРҮГУР!

1961 жилин апрелин 12 — темдгтэ өдр. Нарта дулан өдр билэ. Тер өрүн Москва соньн зэңгс соңсхла. — Космическ керм «Восток» онтрһугур нисж һарв. Деернь советск күн Юрий Гагарин йовна!—гисн зэңг хурдар тарла. Цуг нарт-делкэ өврмж кеж бахтла. Зөрмг советск баатр Юрий Гагарин байрта ирж һазртан буула.

Тер өдриг ода космонавтикин өдр — гиж нерэднэ. Жил болһн мана орн-нутг темдглнэ. Советск номин болн техникин ик диилвр гиж тоолна.

Ү г м ү д: өврмж, космическ, онтрһу, космонавтикин, баатр.

Даалһвр. Эн келврин учр-утх дуралһад, «Оичта өдр», гидг нертэ келвр сурһульчнрар бичүлх.

ГАГАРИНЭ НЕРН МӨНК

Юрий Гагарин тиньгр, сергли күн билэ. Терүг мана орн-нутгин цуг әмтн меддг билэ. Бичкдүд терүнд дурта билэ. Тер бас бичкдүдт дурта билэ. Юрий Алексеевич Гагарин летчик — космонавт, Советск Союзин Герой бээсмн. Цергә нернь — полковник билэ. СССР-н Деед Советин депутат болж йовсмн. Терүнә нерн цуг нарт делкәд темдгтә.

Мана олн-әмтнә эңкр үрн Юрий Гагарин ода уга. 1968 жилин март сарин 27-д тер өңгрлә. Тер өдр зөрмг летчик шин самолет сөрж хэләж йовсмн. Генткн зеткртә йовдл терүнлә харһв. Болв Гагаринә күцәсн зөрмг керг, терүнә нерн үкл уга мөнк. Советск олн-әмтн терүнә нериг мартхн уга.

Ү г м ү д: космонавт, полковник, депутат, СССР, зеткртә, мөнк.

Нээрүллһнә зура:

1. Юрий Гагарин ямаран күн бәәж?
2. Терүнә нерн нарт делкәд яһад туурсмб?
3. Гагаринә тускар кен, ю меднә?

Даалһвр. Космонавт, полковник, депутат, зеткртә, летчик — гисн үгмүд орулад сурһульчнрар зәңгс тогталһж бичүлх.

ӨНР ТӨРСКМ ЭНДР

Эрнжәнә Константин.

. Мандлж нарн хэләнә,
Майин тугмуд делснә
. Мана Төрски сәәхрнә,
Мацна тиньгр тосна.
Булгин усн урсна
Бадм цецгнь шавшна,
Байрар дүүрң жирһлтә
Бумбин орн алдршна!
Көгжмин дун доңһдна

Көлмүдин ишкдлнь чанһрна,
Күрх күцлнь өөрднә,
Коммунизмдин дүр өңгтнә.
Өнр Төрскм эндр
Өмнкәсн улм алдр,
Күн болһнь күдр
Көгшрхш, наснь—идр!

Ү г м ү д: Бумбин орн, алдршна, доңһдна, өңгтнә,
алдр, күдр, идр.

Даалһвр. Эн шүлгиг чеежәр дасхх. Мандлна, сәәхрнә, шав-
шна, чанһрна, күдр, идр—гисн үгмүд орулад зәңгс бүрдәлһж
бичүлх.

Нәэрүлһнә зура:

1. Эрт бослһн.
2. Зарядк келһн.
3. Нүүрән уһалһн.
4. Хотан уулһн.
5. Сурһулян даслһн.

УУЛЫН ЖИМ ХААЛҺАР

Уулын жим хаалһар би хоша бәәсн аул орж йовлав.
Нег мөр унад, аца теңсн нег мөр көтлж йовлав. Жим
хаалһ йир уутьхн болчкад, эргцтә билә. Барун бийдм
өндр эрс уул деерм унн гиһәд бәәнә. Зүн бийдм йорал
уга там. Барун өвдгм уулла шүрглдәд харһад йовна.
Зүн көлм там деер.

Мөрд жимин тал дундахур саглж ишкәд, арһул йов-
цхана. Хаалһ улм хөөннь уутьрад йовна. Генткн тең-
нәтә ацан уулла харһад одв. Мөрд арһулдал, чикән өр-
гәд одцхав. Би барун көлән зүн бий талан һарһж авад,
хәврһдәд суувв. Хойр көлм там деер дүүжлгдәд йовна.

Өмнм тавн ишкм дүңгәд хаалһ барун һар тал эргж
йовхнь үзгджәнә. Хаалһин эргцд күрәд ирхлә, өмнм өрг-
ндән метр дүңгә там нүкн үзгджәнә. Хаалһм энүндән
чилжәнә. Нүкнә цань сәәхн тегш һазр. Унж йовсн мөрм
зогсв. Би әәчкүв.

Мөрм дөрвн көлән негдүлж авчкад, һәрәдәд нүкнә
цань тусв. Би шулуһар һәрәдж бууһад мөрән уралан
көтлж һарһад, дарук мөрнд зә өгүв. Эннь бас өмнк
мөрнлә әдл һәрәдәд һарв. Тиигж әәмшгәс һарувидн.

Ү г м ү д: жим хаалһ, аул, аца, теңнэд, гүн там, дү-
үжлгдэд.

Нээрүүлһнэ зура:

1. Уулын жим хаалһар йовлһн.
2. Өөмшг үзгдлһн.
3. Ухата мөрн.

Даалһвр. Эн келвриг хурвдгч нүүрин нерн деерэс бичтн.
Зургинь зуртн.

М О Д Н

Кесг миңһн километрт эң-зах уга урһсн модн мана
төрскн һазриг кеерүлнэ. Модн күүнд олн тусан күргнэ.

Кезэнэс нааран ода күртл модыг күн юунд болв чигн
олзлна. Модар гер бэрнэ, бийдэн кергтэ олн-зүсн юм
кенэ. Модар түлэ кеж эдлнэ. Модн юунд эс кергтэ бол-
на. Заводмуд, фабрикс, ик-ик гермүд, төмр хаалһ, вагод,
кермс тосхгдна, цуһараһаднь модн кергтэ болна.

Модн бээсн һазрт аһар цевр болна. Модн бээсн һа-
зрт серүн болна, тэрэн-темсн сээнэр урһна. Жилд болһн
ундг модна хамтхасн һазриг ясерулна.

Сүүдртэ ик модд дотрас ик-ик кесг һолмуд эклцэн ав-
на. Модн дотрас гүүсн һолмудын уснас ик нуурмуд,
теңгс, дала тогтна.

Советск улс моднид йир дурта, терүг хэлэж харна, те-
рүг тэрэд урһана. Мана номтир, мод урһадг улс, жил
болһн мод тэрж урһана, терүг ик килмжтәһәр хэлэж
харна.

Советск улс йиртмжин бээдлиг онгдарулдг болв. Хаг-
су теегт, хагсу көдэд ус орулад, мод урһана. Тенд ода
тэрэн сээнэр урһна, зер-земш сээнэр һарна. Хагсу халуи
салькн тэрэн-темсиг шатадган уурчана.

Мана хальмг теегт жилд болһн модн тэргднэ. Кол-
хозмуд болн совхозмуд эврәннь тэрэнэ теегтән хаац
модд тэрэд, сээхн урһажана.

Даруд цөн жилмүдэс мана өргн теегиг модн көкрж
сээхрүлх. Мана селэд болн балһсд көк модар кеерх.
Нуурмуд, боодгуд, һолмуд усар дүүрх.

Ү г м ү д: аһар, нуурмуд, килмжтәһәр зер-земш,
йиртмжин бээдлиг, хаац, теегтән, боодгуд.

Нээрүллһнэ зура:

1. Модн күүнд ямаран олз өгдв? Теегт тэрсн модн ямаран тустав?

2. Советск улс яһж мод тэрж урһаж харна?

3. Советск улс йиртмжһин бөөдлиг яһж ондарулна?

4. Цөн жилмүдэс мана тег ямаран болх?

Даалһвр: Теегт урһсн хаац моднур одснанһ тускар келти

ТҮҮМР БИЧЭ ШАТТХА

Жимбин Андрей.

Межэ уга байрта,
Мелмлзсн дүүрң хүвтэ,
Байрта улан халхта,
Бадм цецгән өнгтэ.

Сурһулян төгсксн бичкдүд
Сергмжтэ, инэдтэ дүрклнэ.
Дән уга бээхиг,
Дуундан тедн дурдна:

«Түүмр бичэ шаттха,
Төвкнүн орчлң делгртхэ!
Үкл, зовлң, түрмшгин
Үндснь тасрх болтха!»

Ү г м ү д: мелмлзсн, дүрклнэ, дурдна, үндснь,
делгртхэ.

Нээрүллһнэ зура:

1. Кен мелмлзсн дүүрң хүвтэ?

2. Дән уга бээхиг сурһульчнр ямаран үгмүдэр келнэ?

3. Ёурвдгч куплетинь чеежэр класстан дасти.

ЦАГИН СЕЛГЭН

(Хуучна тууль).

Кезэнэ нег хан алван ямаран билгтәһинь медхәр
седнэ. Алвtdм келнэ билгтә улс бээхлэ, долан хонгин
дунд ирж баралхтха, гиж зәңг тархана.

Хаана зар хотн болһнар шуугад тарад одна. Тер зәңг
соңсчкад, хаанад һурвн өвгн ирнэ. Ёурвн өвгн хаанад
орж ирэд, дарандан суулдад оркдг болна.

Өвгдин зәңг соңссн хан орж ирэд, өвгдлэ мендлчкэд,
негдгч өвгнәснь:

—Та, өвгн, кедүтэвт?—гинэ.

— Тэвтэв.

Хойрдгч өвгнэснь—Та кедүтэвт? —гинэ.

— Тэвтэв.

Һурвдг өвгнэснь бас — Та кедүтэвт? — гинэ.

Тернь бас — Тэвтэв — гинэ.

Өвгд цугтан цацу бээжлмт — гиж хааг келхлэ:

—Тиим, — гиж цугтан нег дууһар хэрү өгнэ.

Һурвн өвгиг шинжлхлэ, негнь халцха, хойрдгчнь — үснь цаһан, сахлнь хар, һурвдгчнь — цур сахл уга болна.

Тиигэд хан негдгч өвгнэснь:

— Та, өвгн, эн өвгдлэ цацу болдмт, толһатн яһад халцха болсмб? — гинэ.

— Баһасн авн му үзсндэн, икэр юм ухалад йовсндан толһа деерэн үсн уга үлдүв, — гиж хэрү өгнэ.

Хойрдгч өвгнэснь:

— Та, өвгн, эднлэ цацу болдмт, сахлти хар, үснти цаһан болдмб? — гинэ.

— Сахлм намаг хөрн тавтадм урһла, үсм төрхөрә бөөлэ. Тиигэд сахлм үснэсм 25 насн дү. Үсм медэтэдэн цаһан, сахлм ода чигн баһдан хар,—гинэ.

Һурвдгч өвгнэснь:

— Та эднлэ цацу болдмт, цур сахл уга болдмт? — гинэ.

— Би эк-эцкдэн һанцхн үрнь билэв. Тегэд эцкэн эс һундахин төлө көвүн болж төрлэв, экэн эс һундахин төлө сахл уга боллав, — гиж хэрү өгнэ.

Хан эднэ келсн олмһа үгднй ханад, һурвладнй нег мишг алт өгч.

Һурвн өвгн ханад, алтан үүрч авад, һарад хәрцхәнэ.

Алтан өгн тусчкад, хан һундрхад, хэрү авх уха туңһана. Тиигэд келмрч гисн нег түшмлэн дуудж авад,—эн өвгдэс тер алтыг авдг арһ хә-гинэ.

Зевэр холдад һарад одсн өвгдин ардас залу һарад довлна.

Нег мөртә күн тоос бүргүлэд ардаснь довтлад йовхла негдгч өвгнй наадк хойртан:

— Та хойр алтан авад йовж йовти, би эн күүг күлөжәнэв,— гинэ.

Ард үлдсн өвгнүр мөртә күн довтлж ирэд:

— Та келмрчвт? — гинэ.

— Э, келмрчв.

— Келмрч болхла мини хойр сурврт хэрү өглт!

— Орчлн гисн юмб?

— Орчлн гисн — сө өдр хойр. Өдртнь көдлэд, сөөднь мрнавдн.

Цагин селгэн гисн юмб? — гинэ.

Өвгн гентки аман бэрчкэд, — мууха юмб! — Кукн, н сурвринчнь хэрүг тер хойр өвгнд үлдэчкжв. Эмсхлин дунд мөрэн өгич, довтлж одад аваад ирсв, — гинэ.

— Шүүнэ гидг эн гиж санчкад, — автн, — гиж залу келнэ.

Өвгн мөрн деер мордчкад:

— Та мөрн деер билэт, би назрт билэв. Та мөртө би-
нэт, би мөрн уга билэв. Та мөрн уга болвт, би мөртө
болвв. «Цагин селгэн гидг эн» — сээхн менд бээтн, —
гичкэд, довтлад йовж одна.

Залу алтн чигн уга, мөрн чигн уга үлдж.

Ү г м ү д: алвт, билгтэ, зар, цацу, олмна үгднь, кел-
мрч, эмсхлин дунд, түшмлэн.

Нээрүллһнэ зура:

1. Хаана зар.
2. Хаанд һурвн өвгнэ өгсн хэрү.
3. Өвгн хаана түшмлиг шүүлһн.

Даалһр. Хаанд һурвн өвгнэ өгсн хэрүг селгэдэр соңсхад
умштн. «Цагин селгэн» гиж эн туулиг яһад нерэдсинь цөөлһтн.

ҺУРВН ХУРҺН

Саңһжин Бося.

Хаврин түрүн эклц. Ноһан делгүдэн көкрчксн тег.
Эң-зах уга элвг сенр аһар, дулан өдр. Хойр үр — Эрднь
Баатр хойр цецгэс түүхэр һарв. Олн-зүсн цецгэс дала.
Цецгэсэн түүһэд авчкад тедн байрта хэрж йовна. Гент-
ки хаалһинь керчэд хойр чон һарна. Көвүд ээчкэд тагчг
йовцхав. Энд-тендэн хэләһэд адһад йовна. Өндр өөдмэс
доргшан бууж йовтлнь, хотхр дотр нег баран үзгдв.

— Хэлә, Эрднь, ноха болхий, аль бас чоный? — гиж
гентки Баатр сурв.

— Альд?

— Тер, тер — гийэд, Баатр хурһарн заав.

— Энчн ноха чигн биш, чон чигн биш.

Тер хоорид үзгджэсн баран көндрв. Хөөһинь лавта медчкэд эн хойр адһв. Өөрдэд ирхлэ, нег ик цаһан хөн хурһан долаһад зогсжана. Ноган деер өмнк хойр кө лән жиһэд нег хурһн кевтнэ. Экиннь ард бас нег ху рһн зогсжана.

Тедниг үзчкэд хойр көвүн ээдгән уурад, байрлв. Хурһдар өврмж кев.

— Хэлэ, Баатр, нег хөөнэс хурвн хурһн һарч!

— Нег хөөнэс хурвн хурһн һарсиг би үзэд угав!

— Кенэ хөн болхв?

— Ямаран өкэр хурһд! — гийэд, тедн кесгтән һээхв.

— Авч хэрх арһ хээх кергтэ. Эс гиж одак чонмуд сөөдән ирэд идчкх, — гиж Эрднь келв.

— Бидн хойр эдниг даахий? — гиж Баатр сурв.

— Даав эс даав, яһад болв чигн авч хэрх кергтэ. Би хойринь авнав, чи негинь ав, — гиж Эрднь келв.

— Э — э, тиигл уга! Би чигн хойриг даахв — гиж Баатр сөрлцв.

— Чи намас бичкнлмч.

— Кедүхнд бичкмб? Негхн насн дүлм? — гиж Ба атр чаһрв.

— Терлм. Нег дү, негинь ав...

Тиигж зөвэрт зүтклдж бээһэд эдн эвән олв.

— Тиим биш, киилгән тээл. Би бас тээлнэв, — гиж Эрднь келв. Хоюрн киилгән тээлэд, залһад боов. Деер нь хурвн хурһиг кевтүлэд, дамжлад һарв. Ик цаһан хөн бөлвэлж мээлэд, ардаснь дахад гүүв.

Хурһд кедү бичкн болв чигн хойр көвүнд күнддэд йовв. Тиигэд йовж йовтлнь, ардаснь нег мөрн тергтэ күн күцж ирв. Көвүдлэ мендлэд, нердинь сурчкад тер келв:

— Эн хөн, хурһдтн мана хошин,—гив. Көвүдиг хурһдтаһинь тергн деерән суулһв.

— Бичкн бийстн хурц нүдтэ бээжт. Йоста хөөч ул син үрдүд болх бээдлтэд, — гиж көвүдиг хөөч магтв.

Хоштан ирчкэд, көвүдт хот өгүлв. Дарунь көвүдиг хөөч гертнь күргв.

Ү г м ү д: сенр, баран, өврмж, дамжлад, зүтклдж, бөлвэлж, күнддэд.

Нээрүлж келлнэ зура:

1. Көвүд альдаран одж, ямаран цаг бөөж?
  2. Көвүд юунас ааж?
  3. Хөөнө хурһдиг яһж авч ирж?
- Даалһвр.** Эн зураһар хамдан ахр келвр бичх.

Тачин Анжа.

ЗАНЫН КӨТЧ

(Тууль).

Ө-шуһу модн дотр бээсн бички халцха һазрт аңгуд хурад, бат-чииргән йилһхәр энд ноолджах үүрмүдән, хэлэхәр нирглдв. Түрүн ирснь болн дэкэд толһата-тоо-мсртань — арслң, аю, чон, ирвс, өмн захар сууж.

Ардас ирснь, нег-негән түлкэд, шаһад, күзүһән сунһад, көлиннь үзүр деер зогсад, ноолда хэлэхәр чирмәлдәд бөөнө. Тедн дунд, бас оратж ирсн арат, туула хойр уралан һархар шурһжана.

Ноолдаг һарджах аңгудын негнь, дүңнхд ахлач болдг бөөдлтә. Цуг ирсн аңгуд тал тер захаснь зах күртлнь харвад, таньдган хәәжәх кевтә, күзүһән сунһад, өндглзәд бөөнө.

— Акад юмб, Зан яһад уджахмб? Бийән күләлго экл-снд тер уурлж тарахий?—гиж тер зовлң кежәнә.

Гентки нег аң нәрхн дууһар чишкәд оркв.

— Кемб? Яһв? Хәлә, туула бәәжлм! Хаалһ һарһж өгтн, кишва шорһлжд! — гиж ахлгч акрмдж хәәкрәд, столын ца суусн нөкдиннь дорас ширәһинь татж аһад, хамгин өмн тәвәд: Туула, үкс нааран һартн, энд ирж суутн. Таниг орж ирсиг үзсн угавидн, — гиж келәд, — Тадн чигн нүдән аньчкад сууцханат, — гиһәд нөкдир талан ахлгч өкәлдв.

«Үнмб-худлв, наад бәржәдг болхий» — гиж, туула дотран маһдлад, энд-тендән хәләһәд, бултхлзв. Гентки энүнд серд гисн ухан орв: «Би Занын көтчлм. Зан цу-һараднь баажалм. Тер ода энд уга кевтә, тиигхлә би ба-ажә болад бәәхгов,»—гиһәд, ар хойр көл деерән эр-гәд, зәрмсиннь көлиннь ишкәд, нүдән улм солилһәд ов—тов сахлан көндәһәд, хойр ут чикән сольвж хәәчләд,

өмнөн бээсн шар девлтэг ээмэснь татад: «Хаалһ эс һарһнач!» — гиж уурлад, нүдэн аньчкад, урлыннь тесркәһәр һарсн шүлсән чирәднь өсргж керлдв.

Үгән чиләһәд, нүдән секчкәд, өмнөн зогсжасн аратыг үзн әәчкәд, бээсн бийнь чичрәд, көлиннь әмн тасрад одв. Хойр нүднь хәрү аньгдв. Аратын нег цагт үзүлсн туснь энүнә седклд тодлгдв: «Иим ач-тус күргсн, дәкәд нанд орхнь ухата, дадмг арат зогса бәәтл, би яһад ширә дее-ер суужахмб? Арат суг» — гиж шиидәд нүдән секхләнә:

— Туула, уралан һартн, ормтн белн. Эй, хорха-мекләс, хаалһ өгтн! — гиж ахлгч хәәкрв.

«Яһад арат суух билә. Намаг дуудж бәәнм. Би Занын көтчлм! Намар болхла, арат юмб? Кишва хулхач, мекч домбр!» — гиж санад туула үкс алхв. Терүг наадкнь тосж авад, ширә дее-ер залрулв.

Туула гедргшлж сууһад, сахлан хойр талагшан имрн татад оркхлань, тесркә урлнь улм зааград, зевтә дорсхр шүддүднь үзгдв. Бийнь дегд көөрчкәд, ю чигн үзжәхмн уга, дее-ерәһәр модна ора хәләһәд сууна.

Арднь зогсжасн олн аңгуд алң боллада: акад юмби? Аратас Туула яһад ахлж бәәхмб? Алькарн болв чигн арат туулаһас ахлх зөвтәлм? Негдвәр болхла, ухата, хойрдвар—эвтә-арһта, һурвдвар, туулала әдл бурж олн үг келхш, мадн дундан күндтә, — гиж аңгуд шууглдв.

— Ду тасрцхатн! Яһад шууглдад бәәнәт! — Занын көтчәс ахлх энд кен бәәнә! — гиһәд хәәкрчкәд, хусрцгар инәчкәд, туулан өөр одад, ахлгч аң сөгдж суув...

Үгмүд: ө-шуһу модн, көтч нирглдв, чирмәлдәд, өлкәдв, маһдлад, дадмг, залрулв, хусрцгар инәв.

Нәәрүллһнә зура:

1. Аңгудын хург.
2. Арат туула хойр.
3. Туулаг күндлһн.
4. Туулан тоолвр болн аңгудын бурушалт.

Үлгүрмүд: Сурсн заң сурар боов чигн болдго.

Үс уга хөн холвад орж.

ЧИК СЕДКЛТӘ КӨВҮН

(Киргиз олн-әмтнә тууль).

Кезәнә нег нер туурсн хулхач бәәж. Тер һанцхн көвүтә бәәж. Көвүнә өсәд, сәәхн залу болна.

— Көвүм минь, чи намд дурта болхла, намла эдл нер-
гә хулхач болх зөвтөч. Хулха кесн йир олзта керг —гиж
эцкнь көвүндән келнә.

— Энкр эцк, кемр би хулхач болхла, намаг әмти күн-
длшго. Тер учрар би әмтилә эдл көдләд, эврә күч-көлсә-
рн гесән тежәнәв,—гиж көвүнь хәрү өгнә.

Көвүнәннь келсн үгинь сонсчкад, эцкнь икәр уурлна.

— Көвүнь эцкиннь хаалһар эс йовдг юмн альд бәәдв?
Би нег ухаһар бәәж, негл шиидвр авдв. Келсн үгәсн би
һарш угав. Чи эн сөөһин бийднь Жоошбай тал одад, хар
царинь хулхалад авч ир. Эн минн келсиг эс күцәхлә, гер-
тәсм һарад хәләсн талан йов, чамаг көвүһән гиж тоолш
угав,—болад эцкнь көвүндән зачна.

Көвүн арһ уга болад һарад йовна. Түдл уга, байнаһур
ирәд, хар царинь хулдж авна. Царин ормд намртан буу-
дя өгх болж бооцна.

Хар цариг сөөнь өрәллә көвүнь көтләд күрч ирхлә,
закврим күцәв гиж санад, эцкнь икәр байрлна. Сөөнь
бийднь цариг алад, хәәсәр дүүргәд мах чанна. Махн бол-
сна хөөн көвүн эцкдән келнә:

— Эцк, эн махиг идхәсн урд, хоюрн тус-тустан бийән
чиннүрдий. Царин махиг цугтаһинь идчкәд, хойрдад бий-
ән чиннүрдий. Тер цагт мадн хойрин кен бидн мах бәрж
тарһлхинь хәләй—гинә.

Эцкнь зөв болад, эдн бийсән чиннүрднә.

Хойр дола хонад, хар царин махн чилнә. Эцк көвүн
хойр нег-негән чиннүрднә. Көвүнь мах бәрәд, тарһлж,
эцкнь тер кевтән үлдж, нег чигн чиннүр немсн уга. Те-
гәд эцкнь алң болна.

—Көвүм минь, яһад иим болжахмб? Махиг бидн әд-
ләр хуваһад идләвидн, —гиж көвүнәсн тер сурна.

— Алң болх юмн уга, эцк. Та мах идхләрн, хулхан
гиж тоолад, эзнь хәәж ирәд бәрхләнь яахв,—гинәд әәһәд
бәәвт. Тиигәд саначрха бәәж та тарһлсн угат. Би болхла,
эн махитн әәлго, седкл төвкнүн идләв. Юңгад гихлә, би
Жоошбайас эн царитн хулдж авлав. Тер учрар махн на-
мд зокв,—гиж көвүн эцкдән цәәлһнә.

Эцкнь зөвәрт уха туңһаһад, тагчг суужаһад келв:

— Намаг дураж хулхач боллго, үндән болн чикдән
бәәдг болсн сән болжана. Би бас хулха кедгән уурнав.
Хоюрн үнн седкләрн, чикдән бәәхмн,—гиж эцкнь товчлж
келв.

Үг м ү д : күндлшго, тежәнэв, закна, түдл уга, бооцна, чиннүрлий (чиннүр), алң, саначрха, туңһаһад, седкләри.

Даалһвр. Эн туулиг умшулад, учр-утхинь медүлх. Сурһульчирар ахр учр-утхинь келүлх.

Жимбин Андрей.

ҮҮРМҮД

Хаврин дулан нарта өдр билә. Модд көк хамтхасар кеерси цаг. Иим өдр кениг болв чиги таслж байсана.

Хотна захд көк ноһан деер кесг бички көвүд болл күүкд наадж йовла. Тедн шуугата наадндан авлгдад, хотнас зөвәр зааград һарад одв. Өмн йовси Бадм Намра хойр күүки нег ик хотхрур күрәд ирв. Тенд бээси баг моднур түрүн йовси Бадм өөрдәд ирхләнь, тер модна дор нег ик аң терүнүр хэләһәд зогсж бээснь үзгдв.

— Чон!—гиж хээкрәд, Бадм хәрү цохрад, Намраг таг теврв. Юн болсинь сәәнәр эс медси Намра Бадмла әдләр әәси уга, болв уралан чиги йовси уга. Цөөки әмсхлин хоорид эн хойр яах-кехән медлго үүмлдж бәәһәд, гентки серл авси метәр һарад гүүв.

—Күүкд йир әәмтхә, юн чон хотна өөр өдрәр ирх билә, —гиж Очр көвүн келәд, уралан йовад, энд-тендән хэләһәд тотхв.

— Әәжәнчи?! Күүкдиг келжәлчи!—гиж ардаснь күцж ирси Сарң көвүн келәд, Очрас давад уралан цөөк ишкәд хэләхлә, нег ик аң әднүр хэләһәд зогсад бәәпә. Сарңи терүг үзчкәд, чочад одв. Болв бийән бәрәд:

—Одак күүкдин әәһәд йовдг чон эн бәәж. Эннь чон биш арат болх бәәдлтә,—гив.

— Арат иим болдми биш. Мана аав нохаһар кесг арат бәрүлж авч ирлә,—гиж Очр келв.

Эн хойр көвүн эврәннь үүрмүд дундан невчк медәтәнь. Әдн намртан школд орхми.

— Хажуднь бас неги бәәнә!—гиж Эрднь гентки хээкрв. Тернь эн зогсж бәәсилә әдл биш. Невчк бички, дәкәд дел уга.

--- Энчи темән болхий?—гиж нег бички көвүн сурв.

— Юн темән болх билә! Энти ик гидг зерлг мис болх, —гиж бички хар көвүн келчкәд наадксурн хэләв,

— Эднити юуһинь Түрвэ Пүрвэ хойр медх, — гиж дугтаһаснь бички Цери келв. Намра терүг дөңнө.

— Бас чиги өөрдэд сээнэр хэлэй, таяд чиги бээхвинь, — гиж Эрднь Очр хойр келв.

— Эднити тууһад хэрхмн, мана хотнд таньдг улс бээх, — гиж Нэрэ келв.

Көвүд улм өөрдө. Ик аңгнь көлөн сольж ишкэд, сүүлэн шарвадад, нам гиинэд ду һарсен болад бээв. Бички аңгнь бас босж одв.

— Нэ, хэрэд, Түрвэ эднд зэңг өгий, эднги манд туугцж йовх биш, манд уурлжах бээдлтэ, — гиж Эрднь ээсн дууһар келв. Нег-негнэсн түрүлж эмтнд зэңг өгхэр бичкүд гүүлдэд һарв. Дарунь гилтэ эдн хотнур орад ирв. Көвүд дунд йовсн Түрвэд ирэд келв. Түрвэ Пүрвэ хойр бичкүдиг дахулад, теднэ заасн һазрур ирв. Одак хойр аң тер ормдан бээһэ бээж.

— Энтн циркд бээдг арслнгүд! — гиж Түрвэ үзн таньчкад хээкрв.

— Газет болһнд бичэд, зарлад бээсиг медсн уга билт? — гиж Пүрвэ көвүдэс сурв.

— Би соңслав. Зуг хойр арслн мөңгн геедрж гиһэд санад бээлэв, — гиж таньж чадлго бээсндэн һундрхсн дууһар Очр келв. Көвүд шуугад инэлдв.

— Ода хэрхмн. Эднити үргэхмн биш. Зэңг өгхмн, ирж авх, — гиж Түрвэ Пүрвэ хойрин келсн үгиг соңсад бичкүд йовцхав.

Цуһар гер-герүрн күрч, байрта зэңг соңсххар адһв.

Үгмүд: авлгадад, зааград, эмсхлин, серл, зерлг, шарвадад, гиинэд, арслнгүд, һундрхсн, үргэхмн.

Нээрүллһнэ зура:

1. Бичкүдүдин наадн.
2. Аңгүд үзлһн.
3. Аңгүдыг медж авхар шунлһн.
4. Пүрвэ Түрвэ хойрт зэңг өглһн.

Үлгүрмүд:

Демч шаазһас хү (салык) бөрдг.
Медснэс медэд угань ик гидг.

Эрижэнэ Константин.

АЛДР БИЧЭЧ АЛЕКСЕЙ МАКОСИМОВИЧ ГОРЬКИЙ

МӨНӨРСӨН НЕРН

... Усн-далаһас өргн
Уул-үүлнэс өндр.
Ухан, эрдмэрн туурсн
Урнас, урн—Горькийд!

Делкэд дунь доңһдсн
Дээч «Буревестник» үүдэсн
Дүмбр Горький зүркндм

Арм баһ насндан,
Амлсн номич умшлав,
Ачта багш чамаһан
Ааван болһж оошалав...

Үгмүд: туурсн, урн, доңһдсн, үүдэсн, арм баһ,
оошалав.

Даалһвр. Эн шүлгиг айслулж умшдг дасхх. Туурсн, урн, доң-
һдсн, үүдэсн—гисн үгмүдиг орулад сурһульчирар зэңгс бүрдэл-
һж бичүлх.

МОСКВАН НЕРТӨ КАНАЛ

Усн хаалһ кимд болдгинь кен болв чигн меднэ. Болв
урднь ик һолмуд Москваһур орл уга эргэд һардг билэ.
Бичкн Москва—һолар баахн кермс йовдг бээсмн. Усар
авч ирсн модн, нефть, чолун төмр хаалһар авч ирснэс
дөч дэкж баһ болдг билэ. Дэкэд Москва—һол хээрдэд
ирв. Балһсн ик болад, эдлдг уснь баһдад бээв. Тиигэд
Москва—Ижл гидг канал тосхх ухан орсмн. Москва —
һол болн Ижл хойрин хоорнд өөдм бээнэ. Тер өөдмиг
керчэд, утдан 128 километрт канал кех кергтэ болсмн.
Терүг тосххин кергт ик көдлмш кегдв. Тегэд канал тосх-
гдв. Каналд ус бэрж зогсахин төлө шлюзмуд кегдв. Ка-
нал Ижлин уснас деер болсар, күчтэ электрическ насос-
муд усиг өөдөн шлюзмудар һарһна. Эн канал зууран
кесг һолмуд керчж һарна. Тер һолмуднь каналын дора-
һур гүүнэ. Канал деегүр ик-ик тагтс һарна, дораһурнь
шоссейн хаалһс һарна. Москваһас хол биш. Химкин өөр

ик нур тогтагдв. Энүнд сээхн гидг усна вокзал тосхгдв. Эндэс жермэр Көк, Цаһан, Балтийск, Азовск болн Хар теңгсмүдүр оч болхмн.

Москван 800 жилин өөнд эн каналд Москван нер өгсн мөн.

Үгмүд: шлюзмуд, насосмуд, шоссейн хаалһ, өөдм, өөнд.

Нээрүллһнэ зура:

1. Москва—һол Ижл хойран хоорнд канал кех ухан яһж орсмб?

2. Канал яһж тосхгдж?

3. Каналд ус юуһар гүүлгж орулна?

4. Эн каналар ямаран теңгсмүдүр оч болхмб?

Ө-ШУҢУ МОДН ДОТР

1938 жилин сентябрин 24-д, партин болн правительствин даалһвр күцәһэд, Москваһас Хол Дорд үзгүр «Родина» гидг самолетар һурвн күүкд улс—летчикүд ниссмн: капитан В. Гризодубова, пилот П. Осипенко болн штурман М. Раскова.

Ирх һазртан күрн гиж йовад эдн зуур ө-шуһу модн дотр буув. Энд эдн кесг хонгт бээв.

— Бензин чилв. Һазрт буухас онгдан арһ уга болв. Мини штурманск кабин самолетин өмн бийднһ бээлэ. Самолет улмта һазрт суух болв. Эн буусн цагтан хоңшарарн хатхгдад кабинан хамхлсн деерән намаг алх бээсмн. Тегэд Гризодубова шулуһар парашютар һәрэд гиж нанд закв.

Һәрэдх кергтә болв. Самолет 2 миңһн метрт деер йовла. Би хойр керчм шоколад авад, үүдән секәд һәрәдүв. Парашютм секгдв. Генткн парашютм модна аңд торад, би агчмин зуур дүүжлгдәд бээв. Парашютиннһ шидмснһ керчәд бээж ирүв.

— Би әәмж әәсн угав, тогтун бийән бәрүв. Самолет альд буусинһ медчкәд, тер үзгүрнһ һарад йовбув. Нанд темдгән өгхәр самолетин өөр бээсн Гризодубова болн Осипенко бу хаж. Болв тер бууһин ә намаг төөрүлв. Модна дүүрәнд тернһ онгдан һазрт һарсн болж соңсгдад, би үзгән алдув.

— Йовхд йир күчр болад бээв. Эргндм мел улм-бальчг. Ишкэд йовхла кел дорм һазр мулмлзад бээнэ. Нег һазрт би унад улмдад, күзүн күртлэн булхув. Болв һартан йовсн модари дөң авад, эрэн гиж тер улмас һарув. Модн уга болсн болхла чивэд үкх бээжв.

— Цааранднь йир саглж йовдг болув. Самолет мел үзгдхш. Хотан эрвлж идх кергтэ болв. Шоколадан кесг бички эңгд хувачкад, өдр болһи нежэдэр идэд йовбув. Тенгрин ки болн ягод түүж иддг билэв.

— Зуурм аюс харһв. Эдн кү үзэд чигн уга болх бээдлтэ. Нег аю намаг үзчкэд гүүһэд йовж одв. Зөрм ангуднь зөргтэ. Аюсин орклсн э нанд дару-дарунь соңсгдад йовв.

— Ангудыг хаһад ургәһэд йовув.

— Тегэд модн дотр кесг хонад оркув. Күчр болад ирв. Болв би самолетан олж авхв гиһэд санад йовув... Октябрин 5. Ө-шуһу модн чилэд, ил һазрт һарад ирүв. Самолетан һурв километрэс үзүв.

— Самолетин өөр бээсн улс намаг үзчкэд тосад гүүлв. Бидн теврлдэд үмслдүвидн: Осипенко Полина байрлад уульв. Мана самолет «Родина» бүтн бээж. Үүрмүдм энүг эвтәһәр суулһж.

Үгмүд: парашют, ө-шуһу модн, агчмин, улм, мулмлзад, орклсн, самолет, эвтәһәр.

Нәэрүллһнә зура:

1. Самолетар нислһн.
2. Самолетас парашютар һөрөдлһн.
3. Ёанцаран ө-шуһу модн дотр.
4. Улмд унлһн.
5. Аюсла харһлһн.
6. Үүрмүдләһән харһлһн.

Даалһвр. Раскова Марийин тускар умшсан келти.

ЗӨРМГ НИСЛҢН

1937 жилин май сарин 25-д мана правительств Советск Союзин героймудт летчик Чкаловд, Байдуковд болн Беляковд Ар полюсар дэврэд Америкур нисх зөв өгв.

Тегэд июнь сарин 18-д, 4 час 5 минут өрүһәр зөрмг летчикүд нисцхэв. Теднә ниссн хаалһнь: Москва—Цаһан

тегс—Франц—Иосифин һазр—Ар полюс. Самолет мел нисэд уга һазрмуд деегүр эдн нисв. Канадт күрчкэд, эдн уулмуд давад Номһн далан көвә бәрж нисв. Дарунь Америкин Соединенн Штатсин һазр деегүр нисэд, Портландин өөр бәэсн аэродромд июнь сарин 20-д, 19 час 30 минутла эдн ирж буув. Летчикүд 63 час 25 минутд аһарт йовб. Эн цагин хоорнд эдн 12000 километр һазр нисв.

Нисж йовсн цагла самолет мөстэд ик зовлң үзүлэд йовв. Самолет бичә мөсттхә гһәд үүлиг эргәд эс гиж үүлн деегүр нисх кергтә болдг билә. Дәкәд кислород баһ болад бас күчр болад йовв.

Советск самолет ирж буусна туск зәңг Америкәр боли нарт делкәһәр йир шулуһар тарв. Аэродром әмтәр дүүрв.

Аэродромур һанцхн Портландин әмтн биш, Америкин наадк балһсдас бас әмтн ирв.

Европиг Америклә түрүн болж Ар полюсар дәврж залһлдулсн зөрмг летчикүдиг цуһар байртаһар тосж йөрәв. Эн нислһн Америкд ик соньмж болв. Альд болв чигн-уульнцд, магазинд, ресторанд, поезд дотр, трамвай дотр кесг өдртән әмтн эн алдр нислһнә тускар күүндвр кев. Зөрмг боли чидвртә летчикүдт икәр эдн бахтв.

Ирж бууснаннь дарунь Чкалов, Байдуков боли Беляков һурвиг Советск правительств алдр диилвр бәрснднь йөрәв.

Июль сарин 26-д цуг Москва алдр социалистическ Төрскән нарт делкәд туурулсн героймуд-летчикүдән байртаһар тосв.

Ү г м ү д : аэродром, мөстәд, аһар, соньмсж, Портланд, чидвртә, туурулсн.

Нәэрүллһнә зура:

1. Нисх зөв өглһн.
2. Ниссн хаалһнь.
3. Америкд оч буулһн.
4. Америкд летчикүд тослһн.
5. Советск правительствин йөрәл.
6. Героймудыг Москвад тослһн.

ЭЭЖИН ЙӨРӨЛ

Куукан Анатолий.

Цаста эмгн эрэ көндрэд хойр суулһта уусан үүрэд эрг өөдлж йовтл, өмнэснь хойр бичкн көвүн тосж ирв.

— Мендвт, ээж!—гиж сурад,—эн усан манд буулһж өгтн, бидн үүрэд тана герт күргнэвидн,—гив.

Хойр көвүн селгэдэр үүрэд удлго эмгнэ герт күрч ирв. Көвүд усин буулһж өгчкэд, эмгнлэ күүндв.

Ээж, та һанцаран бээдвт?

— Э, һанцаран бээнэв. Нег көвүтэ билэв, терм 1941 жил дээнд мордад, орн-нутган харсж йовад өнгрлэ... Пенс авнав. Хот-хувцар түрү уга бээнэв, һанцаран болад зэрмдэн эвго болна,—гиж эмгн хойр бичкн нөкд-тэн цээлһж келв.

Тер хоорнд Сарн эрст өлгөтэ зург одад хэлэв.

— Бадм, наарич, эн зург ирэд хэлэ. Эн ээжин көвүн баахи настадан өнгрж. Погонднь хойр бичкн одн бээнэ—лейтенант бээж. Ода бээсн болхла, майор эс гиж под-полковник болж одх бээж.

— Ээж, тана түлэнтн альд бээнэ? Бидн хамхлж бел-дж өгнэвидн,—гиж келэд, сүкинь авад хойр көвүн мо-дын хамхлад, орулад өгчкв.

Мендлэд һарад йовн гижөһэд, хойр көвүн хоорндан шимлдж оркад:

— Ээж, танд маңһдурас авн мана классин пионерск звенон көвүд-күүкд селгэдэр ирэд, уситн, түлэһитн зөөж өгх. Та мана пионермүд иртл уснд бичэ одтн,—гиж эмгнд келв.

Маңһдуртнь эмгн уснд һарад йовн гиж бээтл, нег күүкн, өөрэн нег көвү дахулсн орж ирв. Тедн эмгнлэ мен-длчкэд:

— Та уснд одхар бедрж бэнт? Уситн бидн авч ирнэ-видн. Суулһан өгтн!—гиж Эмма күүкн келэд, суулһсинь авад уснд йовж одв. Тер хоорнд, күүкиг дахж ирсн Бо-рис көвүн сүк авч һарад моднь хамхлад, орулад өгчкв. Эмма күүкн усан авч ирчкэд, эмгнэ таз авад ус кеһэд, полнь уһаһад өгчкв.

Цаста эмгн байрлад, һал түлэд цэ чанв. Күүкд көдл-мшэн чилөһэд дуустл цэ болв. Эмгн цээһэн кеһэд күүк-диг гиичлв. Теднлэ таарад күүндв.

— Таанриг гермүд эргэд күүнд ус зөөһэд, түлэ хамх-

лж өгэд йовхла, багшн керлдхмн бишви?— гиж эмгн сурв.

—Уга. Ээж, бидн танд эврәннь звенон шиидврэр ирж дөң болж бээнэвидн. Мана багш меднэ. Иим туста көдл-мш кехлэ мана багш амрад бээнэ. Бидн сурһулян дасчк-ад танд ирж дөң болжанавидн,—гиж күүкд эмгнд цээл-һж өгв.

Ээж, маңһдур тан тал ондан күүкд ирх, та тедниг кү-лэтн,—гиж Эмма Борис хойр келэд, ээжлэ мендлэд хэр-цхэв.

Ут наста болтн,эрүл-менд өстн!—гиж йөрөһэд эмгн үлдв.

Үгмүд: үүрэд, шимлдж, маңһдурас, одтн, дуустл, гиичлүлв, шиидврэр, йөрөһэд.

Нээрүллһнэ зура:

1. Сарң Бадм хойр Цаста эмгнд дөң боллһн, теднэ күүндвр.
2. Эмма Борис хойр эмгнд дөң боллһн, гиич боллһн.
3. Эмгнэ тэвсн йөрэл.

Үлгүрмүд:

Күн болх—баһасн, күлг болх—унһнасн.

Нурһн хавсндан түшдг, хавсн нурһндан түшдг.

ГАЙДАРЛА БОЛСН ЙОВДЛ

Эн йовдл Москвад болла. Трамвай зогсдг һазрур, эм-тн дүүрн, трамвай ирэд зогсв. Трамвай күлэжэсн улсас кесг улс түлклдэд орцхав. Цоохр мишг үүрсн эмгн орв. Дарунь мөрн цергчин өрмгтэ, хар хүрсх махлата өндр күн орв. Дөкэд бор кепктэ залу орв.

Сүл болж һартан дегтрмүд бэрсн муухи хувцта кө-вүн орв. Тер көвүг эмтн түлкэд, шахад трамвайин дунд авч одв. Көвүн кесгтән хавтхан уудлад мөңг хээв. Аш сүүлднь, хавтхасн нег цаһан мөңг олж авад, инәмсклэд кондукторт өгв.

Кесг зогсал давад орксн цагла бор кепктэ залу, мө-рн цергин өрмгтэ залу һартан дегтрмүд бэрсн көвүнэ хавтхд арһул һаран орулжасинь үзв. Һараснь атхад,

хулхачиг дор ормднь бэрв. Эмтн цуһар шууглдад одв. Трамвай зогсв. Эмтн буулдад уульнд һарв.

Ульндар йовсн улс цуглрад, эмтн икдж одв. «Бичэ шуугтн! Арһулдтн!—гивэд, милиционер эмтиг эвлэд бээнэ.

Болв эмтн шуугад, хээкрлдэд бээнэ. Цуһараһаснь икэр цоохр мишгтэ бичкн эмгн хээкрэд бээнэ. Хулхачур эн хурняста нудрман үзүлэд орад бээнэ.

Өрмгтэ күн келэд иткүлхэр седнэ, болв эмтн терүг соңсхиш. Эмтнэ шууган улм икдэд бээв.

Тиигхлэ милиционер һаран дайлад хээкрчкэд, хулхачас документиһ сурв. Хулхач хавтхасн күрц һадрта бичкн дегтр һарһад өгв. Эн эмэсн бээдлтөһәр келв:

— Паспортм бийлэм уга. Зуг эн советск бичэчнрин Ниицэнэ дегтр бээнэ, эврэн бичэчв. Аркадий Гайдар гиж намаг нерэддмн—гив.

— Меднэвдн бидн иим бичэчнриг! — гиж эмгн дамбрлж хээкрв. Цуһар энүг дахж хээкрлдв.

Зуг тедн дунд дегтрмүд бэрсн көвүн тагчг зогсал бээнэ.

— Та юн күмбт, танас юуһитн хулхалж авб? — гиж милиционер көвүнэс сурв. Көвүн улагчрад келв: «Би Москвад шин ирлэв, медицинск институтд оржанав. Нанд мөңгн уга, мөңгм чилж одла» — гив.

Милиционер көвүнэ хавтхинь хэлэв. Көвүн хавтхан көлврүлэд үзүлв. Генткн хавтхаснь 50 арслң мөңгн унв. Көвүн мөңгиг үзчкэд келв:

— Эн мини мөңгн биш. Нанд мөңгн мел уга билэ — гив. Шуугжасн улс тагчг болад, үүмэд, бичэчүр хэлэлдэд зогсв. Бичэч бас тагчг, һазр хэләһэд зогсад бээв.

Милиционер алң болв. Кесг жил милицд көдлсн бийһ эн иим йовдл үзэд уга бээсмн. Хулхач эврәннь мөңгән күүнэ хавтхд дүрсн — үзгдэд уга йовдл. Милиционер һаран өргэд: «Күн хулха кесмн уга. Эн хойр күүг сулдхжанав, таанр бас тарцхатн,» — гив.

Эмтн цуһар тарцхав. Бичэч Аркадий Гайдар бас йовхар седв, болв цоохр мишг үүрсн эмгн энүг зогсав. Эмгн мишгән һазрт оркчкад, уудлад нег ик улан альм һарһж авад Гайдарт өгв.

— Мэ, сэн седклтэ күн бээжч. Мэ ав, альмн дегэд ик, чини хавтхд тагчгар би дүрж чадш угав, медчкхч, — гив эмгн.

Ү г м ү д: трамвай зогсдг назр, зогсал, кондуктор, өрмг, милиционер, алч болв, бичэч, медицинск.

Нээрүүлһнэ зура:

1. Трамвай зогсдг назрт.
2. Хулхачиг бэрж авлһн.
3. Өмтнэ шууган.
4. Милиционер хулхачиг илдклһн.
5. Көвүнэ хавтхд бээсн мөңгн.
6. Гайдарт эмгнэ келсн үг.

Б а л а к а н   А л е к с е й

ГӨРЭСНЭ ХУРН.

Амрлһнд һарсн даруһан Аав серглц бээсн болж медгдв. Һартан сүк авчкад, хаша дотраһур эргэд, нег энд, нег тенд юм ясж йовна. Терз тус бээсн моддыг, үлү ацмудынь хээчлж цөөлһв. Буурлдаһар сөвүр кеж авад, хаша дотркиг сөвүрдэд, гертклэ эдл, цеврлдэд оркв.

Бовлдан үүрмүдтәһән ирэд, гөрөснэ хурһнд хот өгэд, түүг асрсн цагт, Аав бас теднд нөкд болна.

Гөрөснэ хурһнд нер өглһн деер ик зүткән һарв.

— «Салькн» гиж нер өгхмн!—болж Петя Сорокин, берк нер олж авсндан байрлад, ик өргмжтәһәр келв.

— Эх, «Салькн!»... Һээвһә нермби терчнь,—гиж Алеко Васильев урлан бирчилһв,—Салькн!.. чи биич салькнч! Эн хурһнд эвртә гидг нер өгх кергтә.

— Эвртә, эвртә... Тегэд юн гиж нер өгхмб? — болж Петя үүртән һундв.

— Арнзл!

Хи,ха... Петя Сорокин элкән бәрэд, негл бийинь күн түлксн кевтә, дор ормдан көлврэд унж одв. — Арнзл!... Хо, хо... Гөрөснэ хурһнд ажрһин нер өгхмн болжана...

Алеко мөрнд дурта төлэдән үлү келжәсэн ода ирж медв. Петя зөвтә: гөрөснэ хурһнд ажрһин нер өгч болшго. Болв энүнд йоста нер өгх кергтә.

— Ажрһ, ажрһ... Тегэд, арнзлас хурдн юмн орчлн деер бээхий?—гиж Алеко үүрән дэврв.

Петя унсн ормасн босад, хувцан сажн бээж келв.

— Бэәнә!

— Юмби?

—Машин!

— Машин эмн уга. Эмтэ тоотас?

— Машин эмн уга? — Петя дегд адһхларн, шүүлсндөн цахад авв.—Машин эмн уга гинчи?... Тииклә тер яһад гүүһэд йовна.

— Тадн хоюрн чигн зөвтэ бишт,—гиж хажуһаснь Тарас Рудько орлцв.—Орчлн деер самолет хурдн, «Ту-104» гиж нерэдхмн.

— Кемр хурдн юмна нер өгхэр бээхлә, ракетэс хурднь уга,— болж Лембит адһж келв.

— А метеор?—Бовлданд хамгин чик хэрү олсн болж медгдв.

— Метеор тиснчн юмби? — болж Алеко сурв.

Бовлдан нүдөн дару-дарунь чирмхэс талдан Алекон сурврт хэрү олж чадсн уга. Зүтклдж-зүтклдж, аш сүүлднь, «Одн» гиж нерэдх болж зөвшәрцхэв.

«Одн» ода өсэд, нәрхн көлнь батрад, цаһан турунь борлад, тошисн гилгр нооснь шарлад ирв. Көвүдин кее-рэс таслад авч ирсн ноһаг икэр таасж иднэ. Өгсн ааһ-та усиг уучкад, йоралынь шүрүн келәри долана.

Нег дэкж Аав гөрәснэ хурһн тал кесгтән генәртәһәр хэләжәһэд, көвүдт келв:

— Көвүд, нег тууж келж өгнэв. Соңснт?

— Соңсна.

— Келтн.

— Кезәнә нег хан, уудьвран һарһхин кергт, нарта орчлнд бээх хамгин сээхн дуулдг шову бәрж авч иртн,—гиж сөөвнгүдтән зачна. Теднь делкә эргэд хәәһә йовж, энсүләд дуулад орксн цагтнь, элвг далн хуурин айс асхрдг, чичрүләд дуулсн цагтнь, чидхин һучн домбрин дун күңкнж һардг, халвһ шову бәрж авч ирнэ.

Залата, алтн живрнь сувсн мет, цогцнь цаһан мөңгн, шову үзчкэд, хан теңкән угаһар байрлна.

— Шулуһар эн шовуһан термд суулһтн, эс гиж нисэд йовж одх,—гиж хан зэрлг болв.

Сувсар кеерүләд, алтн-мөңгн хойрар хордаһад терм кеһэд, сээхн дуулдг халвһ шовуг терүнд суулһна.

Алвтын әмти тиим сээхн дуулдг шовуна ду соңсхар, түүг хэләхәр нүүһэд-нөгшәд ирнэ.

Хан цаһан өргәннь өмн шатр бәрүләд, түүнд алтн-мөңгн термиг өлгнэ. Дотрнь бәәсн шовуг дуулултн гиж зачна. Зуг алтн залата сувсн шовун мел ду һархш.

Эмтн нег хонг күлэнэ, хойр, һурви... долан хонг күлэнэ. Халвһ урдк кевтэн тагчг болна. Хан уурлад, цал буурл сахлта өвгд дуудад, сүв-селвг сурна.

— Шовунд, күүнлэ эдл, сулдхвр кергтэ болдмн. Бэ-эрнд бээсн учрар дуулж бээхш, — гиж нег цецн өвгн келнэ.

— Шовунд, күүнлэ эдл, һазр-уснаннь эңкр юмн уга болдмн. Төрски һазр-уснась салһсн төлэд, тегэд халвһ дууллго бээнэ, болж наадк күңкл өвгнь цээлһнэ.

— Не, тегэд, яһсн сэн болх?—гиж хан терүнэс сурна.

— Иим соньн өвэрц шовуна дууг агчмин зуур соңссн бийнь хумр хандг зөвтэ,—болж цецн көгшэ келнэ.

— Тер ду соңсх саната болхла, шовуг шуд ода, цаг түдл уга термэсьн һарһж, бэрэнэсьн сулдхх кергтэ,—гиж күңкл өвгн зэрлг болна.

— Альков, сөөвнгүд халвһиг бэрэнэсьн сулдхтн, — болж хан зачна.

Залань алтн, далвань сувсн, цогцнь цаһан мөңгн халвһ термэс сулдж һархларн, элвг долан хуурин айста дууһан эңсүлэд дуулад, чидхин һучн домбрин дууһан чичрүлж жиннүлнэ, сувсн далваһан сэвнэ, сәрд нисэд йовад одна.

Тер цагас нааран әмтнэ чикнд халвһин соньн өвэрц дун нарта делкән частр болж үлдэд, өрүни, асхни маңһарт седклән тәвэд соңссн күүнд соңсгддг учрта юмн, — гиж Аав туулян төгсәв.

— Тегэд тер халвһ шовун яһж? —болж Лембит Велдерман шовунд санань зовж сурв.

—Төрски һазр угач темцэд нисж одж. —Аав, харадан живр сахлан илэд, нурһан үүрэд, тег хэләһэд йовж одв.

— Йир соньн тууль бээж, —гиж Петя Сорокин өврмж келв.

— Халвһиг шулуһар тәвсьн йир сән болж,—гиж Лембит келв. Тер шовунд дегд икәр санань зовхларн, нүдн-днь нүльмсн һарн алдв. Зуг үр көвүдәсн эмәһэд, чама гиж араһан зууһад, залу нерән һутаһ уган төлэ, нүльм-сан бәрэд бээв.

— Мини Аав юңгад тиим тууль келж өгсинь меджәнт?—болж Бовлдан, зөвәр уха туңһаснаннь хөөн сурв.

— Медәтә улс тууль келхдән дурта, тегэд келсн болх,—гиж Тарас Рудько таав.

— Уга, талдан учртаһар келв.

— Талдан юн учртаһар, Бовлдан? — гиж Петя Сорокин сонъмсв.

— Маниг эн гөрәснә хурһиг шитмд бичә бәрткә, кеер у — өргн теегт сул тәвтхә гиһәд келжәнә.

— Бовлдан, терчнь чик медвр, — болж Лембит байрлв.

— Не, тегәд гөрәснә хурһан яһий?

— Кеерәгшән көтлж һарад, сулдхад тәвж оркхмн.

— Тенәд үкж одхла яһнач?

— Гөрәснә сүрг олж авад тәвхмн.

— Бовлдан, гөрәснә сүрг альдас олхмч?

— Манц һолас ус ирж уудг чигн, тиигән ирхләнь гетжәһәд тәвхмн.

Бички көвүдт ижлдсн гөрәснә хурһнаси сална гидг күчр болж медгдв.

«Одиг» кеер һарһад тәвхлә Лаврова Алла нульмс һарв.

— Эх, чи, Бовлдан, зүрки уга бәәжч, — гиж көвүг Алла гемшәв.

— Һанцхн би биш, Лембит, Петя, Тарас бидн цуһарн зөвчләд, төвүвидн, — болж Бовлдан бийән харсв.

— Таднд көвүдт, асрхд күчр болси болхла, манд, күүкдт, өгчкхмн билә. Бидн яһад болв чигн асрад, өс-кәд авх биләвидн, — гиж Алла уульцлн келв. — Терүг кеер чон идчкх...

— Ода чон альд бәәдв? — болж Бовлдан күүкиг эвлж, седклинь аадрулв.

Аав гөрәснә хурһ сулдхсиг соңсад көвүдт икәр ханлт өргв.

— Мини келси туулин утх таднд медгдж. Тиим өр өвч седкл зүүхлә, кукд минь, йоста гидг залус болж өс-хт.

Аавин келси көвүдт йир икәр таасгдв.

Ү г м ү д: аңмудынь, буурлдаһар, бирчилһв, генәр-тәһәр, уудьвран, алвтын, сөөвңгүдтән, хуурин, чидхин, зерлг, өргән, нерән һутаһ, өр өвч, седкл темцәд, зәрлг.

Нәэрүллһнә зура:

1. Гөрәснә хурһид нер өглһн.

2. Гөрәснә хурһиг асрж-өсклһн.

3. Аавин келси тууж.

4. Гөрәснә хурһиг теегт һарһж тәвлһн.

Ү л г ү р. Буульси ботхиг әкднә күргж хаңһатн.

Бульглси зүркиг эәжднә күргж төвкнүлтн.

ИЖЛ БОЛН ТЕҢ

Ижл бол нэг үзгүр, Тең бол талдан үзгүр урсна. Болв нэг хазрт эн хойр бол өөрднэ. Сэн йовдг күн өрүн Ижлин усар нүүрэн унаж харад, асхн шидр Теңгин ус нас уухмн.

Кезэнэ эмтн Ижлэс Теңгүр, Теңгэс Ижлүр өргн теегэр йовдг билэ. Тиигхд эмтн эн тоормта хаалһин ормд усн хаалһ кехнь, гиж сандг бээсмн. Тер цагт Ижлэс керм Теңгүр одад, Теңгэс Ижлүр одад бээх бээсмн,— гиж.

Кесг зун жилд эн ухан эмтнэ седклэс харл уга бээлэ. Хойр зун тэвн жил хооран энд канал эклэд малтсмн. Болв күчр болн гихлэ эн көдлмшиг хайчкж.

Мана орн-нутгт советск йосн тогтад, олн эмтн хазртан эзн болснас авн төрсн хазран эврәннь дурар ондарулдг болв. Ижл Тең хойран хоорнд усн хаалһ тосхх седкл күцв.

Алдр ик тосхлт эклгдв. Мана орн-нутгин булц болһ нас тосхачир ирв. Уралас күчтэ ик хазр малтдг машид авч ирв. Минскэс ачлһ зөөдг ик-ик машид илгэв.

Хойр жилин эргцд, эмтнэ кесг зун жилд санж, ухалж йовсиг эдн кеж дуусв. Болв йир ик көдлмш кегдв. Теңгиг көндлц бооһад, усинь зогсах кергтэ болв. Арвн һурвн километрт боодг кеһэд, Цимлянск теңгс тогтагдв. Эн шин теегин теңгсэр мана кермс ода йовна.

Ижл Тең хойран хоорнд ода өргн болн гүн уста канал. мөнгн бүс мет, гилвкэд кевтнэ. Энүгэр ямаран болв чигн керм Теңгэс Ижлүр, дэкэд Көк теңгсүр болн мана Төрскнэ хотл балһсн—Москва күртл одна.

Волгоградын хагсу теегт өминь цаһан өвсн шарлжн хойр урһдг бээсн болхла, ода тэрэн болн зер-земшин модд урһжана. Тег өңгөн сольж сээхрв.

Кезэнэ Ижл — Тең хоорнд кеж болшго гиж тоолжасн каналыг советск улс тосхв. Эн канал эңкр вождь Владимир Ильич Ленинэ нер зүүв.

Ү г м ү д: Ижл, Тең, Цимлянск теңгс, цаһан өвсн, шарлжн, Көк теңгс.

Нээрүллһнэ зура:

1. Ижл Тең хойран хоорнд усн хаалһ кехэр, кезэнэ эмтн санжасн санан.

2. Канал тосхлһн.

3. Цимлянск теңгс.

4. Волгоградын теегин өңгөн сольһн.

ЗАЛУ — ЗӨРМГҮҮРДҮД

Курильск арлмудын негнднь мана советск цөргө гарнизон бээнэ. Энд хамдан Зиганшин, Поплавский, Федотов болн Крючковский гидг салдсмуд цөрглдг бээж. Моторар йовдг бааржд эдн дөрвн көдлдг билэ. Тер бааржин «Т — 36» гиж нерэддг бээсмн.

Нег дэкж чаң салкн көдлв. Теңгст ик-ик дольгад һарв. Баарж дольганд өрггдэд деер һарад, дор орад бээнэ. Деерэс цасн чигн асхад орад бээнэ.

Асхн шидр салкн улм чаңһрв. Генткн салкн хувсхэд, ик гидг дольган бааржиг өргэд шивэд оркв. Хажудк бааржла холвсн төмр уя салкна күчнд тасрад одв. Дольган бааржиг өсргэд сөөһин харһуһур авад одв.

— Мотормуд көдлгтн,—гиж баахн сержант Зиганшин закв. Зиганшин эдн дундан командир йовсн мөн. Мотормуднь бээсн чидлэрн көдлв. Эрэн гиж наадк бааржурн эдн өөрдв. Деес хайад торхар седв, болв шинэс хувсхсн чаң салкнд болн ик дольганд баарж шивгдэд, дэкн холдад одв. Харһуд тер бааржнь дэкж эднд үзгдсн уга.

Догдлсн күчтэ далала дөрвн баахн советск көвүд эклэд ноолдв. Далан ик дольгад болн күчтэ ик салкн, зорһсн, болсн бааржиг 14 — 15 метрт өөдөн шивэд, доракшан шивэд залһ өгхш. Бааржиг хамхлн гиһэд йовна. Эргнд һалвлжах теңгсэс онгдан юмн үзгдхиш. Эн дөрвн баатр унтл, кевтл уга далан теңгсэс онгдан юмн үзгдхш. Эн дөрвн баатр унтл, кевтл уга далан аюлла ноолдв. Радиоһар һазрт бээсн улслаһан күүндхэр седв. Радионь эвдрж одсн бээж.

Хойрдгч өдртнь мотормуднь көдлдгән уурв. Һалвлсн салкн, усна урсхул хойр бааржиг эв-зах уга далаһур йовад йовна.

Тер һалвлсн салкнд, ташр деерэснь оржасн цасн, хур дотр самолетас чигн, кермэс чигн эдниг үзж болшго билэ. Болв эдн ардаснь хээж, харсж авх гисн седклтэ йовцхав.

Тер алднд үүрмүднь өдр-сө уга салкн, хур цаснла ноолдн йовж эдниг хээцхэв. Салкн эрэ номһрад, нари һарад одхла эдн хээлһән улм чаңһадг билэ. Болв эдн олж чадл уга бээцхэв.

Өдр өңгэд, баарж салкн урсхул хойрт көөгдэд

улм хөөннь холдад йовна. Хээсн улс эдниг олж чадхш. Дөрвдгч өдртнь эдн зовад, муурад, геснь өлсэд ирсэн оч медв. Селгэдэр унтад амрцхав.

Асхат Зиганшин ямаран хот бээхинь бүрткж хэлэнэ. Нег өдмг, нег килограмм зарм, зурхан пачк цэ, һурвн пачк кофе, хойр суулһ боднцг, нег банк хорһн, хойр банк махна консерв бээж. Нань хот уга.

— Эн хотан эрвлж идхмн. Маниг кезэ олж, харсж авхинь яһж медхв, — гиж старшина Зиганшин келнэ.

Цуһар зөвтэ болна. Болв кедү эрвлэд идв чигн тер хотнь чилнэ. Тер бийнь эдн нег-негнэнь үгд багтад, ах-лачан сонсад, селгэдэр бааржиннь усинь асхад, хамхрсн эвдрсинь ясад, залу-зөрмг кевэр бийсэн бэрцхэв.

Болв өлслһн эдниг түрэхэд ирнэ. Салдсмуд эцэд, муурад ирнэ. Хотан өдр өңжэд уудг болв. Эмтэхн усан бас эрвлв.

Зөрмдэн салькн номһрхла, эдн заһс аңдг билэ; хадасар кесн һахуляр. Заһсн торхш. Нег дэкж нег акул үзгдв. Эдн терүг бэрхэр седв, болсн уга.

Хотнь чигн, уснь чигн мел чилв. Бүсэн, һосан чанж иддг болв. Өдр ирвэс эдн көндрлл уга кевтдг бээсмн. Бийснь эцэд, үснь урһад, күүнэ дүрсн уга болад ирв. Болв тер бийнь нег-негэн эдн сергәһэд, дөңнэд, шоглад йовцхадг билэ.

Тиим ик күчр цагла эднэ хажуһар һурвн керм давж һарв. Эдн темдгән өгв, болв тедн үзсн уга.

— Толһаһан өргтн, бичэ үрүдтн, — гиж Зиганшин үүрмүдән сурһв.

— Ода хавр болжах цагт теңсэр кермс олар йовх. Теднэ негнь маниг үзэд авх, — гиж Федотов Иван ахлачиннь келсиг дөңв.

— Эркчән уга маниг олад авх, — гиж Зиганшин дахулж келв.

— Һурвн керм йовсн һазрар дөрвдгчнь чигн йовх, — гиж Федотов Иван цуһараднь сән седкл орулв.

Удсн уга эднэ күлэжэснь күцлдв. Өдрэр, март сарин 7-д эднэ баарж деегүр самолетмүд эргэд нисжәһэд йовж одв. Дарунь хойр вертолет ирэд эдниг суулһж авад «Кирсардж» гидг американск ик кермүр авч ирв.

Хамг үзсн әәмшг, зовлң ард үлдв. Далан ик аюлла залу-зөрмг кевэр ноолдад, 49-ч хонгтан эдн диилэд һарв.

Америкәр болн Францар дэврэд эн дөрвн баатр хә-

рж ирв. Цуг нарт делкэн эмтн эднэр өврлн кев. Мана советск эмтн эднэ залу-зөрмг йовдлднь бахтж, байрлж эдниг тосв.

Советск правительств эн дөрвиг «Улан Одн» орденэр ачлв.

Мана советск баһчудын чаһ-чииргиг, өлчриг, ниич-дөңчиг Зиганшин Асхат, Поплавский Филипп, Федотов Иван болн Крючковский Анатолий дөрвн сээнэр үзүлв.

Ү г м ү д: арлмуд, баарж, хүвсхэд, холван, дала (океан), урсхул, аюл, өлчр, шоглад, залу-зөрмг.

Нээрүлһнэ зура:

1. Альд болсн йовдлын тускар эн келврт келгджэнэ?
2. Бааржд кен йовж, нерэдтн?
3. Ыалвла,далан уснла яһж тедн ноолдж?
4. Хотан яһж уудг бээж?
5. Яһж тедн бийсэн бэрж?
6. Хотнь чилхлэ юуһар хот кеж?
7. Кен тедниг харсж авч.
8. Төрсиндөн яһж ирж?

Бембэн Т.

ЗҮҮДНДЭН

Уухнас үг сурад
Уралан зүткэд һарв,
Хоолан ясад ханяһад
Хургин улст келв:

— Тату-тартг бээхнь
Тана нүднд үзгдхший?
Ахлачин һарһдг аальнь
Ааль болж медгдхший?

Олна өлг-эдиг
Олвран кевтэ эдлнэ.
Өөрхн-өөрхн улстан
Өңг чиги таньна.

Садн-элгэн тевчэд
Седклинь байсаж теткнэ,
«Мөрэ» гиһэд тедндөн
Мөңг бас өгнэ...

Ай, ахлачин альк
Аалинь олж келхв,
Көөхм энүг! — гиһэд
Күгдлэд серчкэд, чавас...

Зүүдэн санчкад, чичрнэ,
Заядар көлсн асхрна
«Ахлач медчкв» гихнь
Алмацж өргн хавшна.

Кезэңк авъясин үлдл —
(Келхд йир ичкевтэ)
Сүүдрэсн аэдг зуһугин
Сүүлинь таслх кергтэ!

1. Альд болсн йовдлын тускар эн келврт келгджэнэ?
2. Кезэ хама тер үгэн келж?
3. Тер үгэсн яһад тер ээж?
4. Тиим улсиг ямаран улс гихмб?

Ү г м ү д: тату-тартг, өлг-эдиг, өңг, «мөрэ», хавшна.

ХОЙРДГЧ—НУРВДГЧ КЛАССМУДТ

Хуучна хальмг үлгүрмүд

1. Алтн шорад даргддг уга.
2. Ахр деесн уя күрдг уга.
3. Аляд амрлтан уга, һашунд көрлтөн уга.
4. Батар уйсн алдрдг уга,

Батын ээж уульдг уга.

5. Һалу дахсн керэ уснд унж.
6. Һал уга һазрас утан һардг уга.
7. Һанцхн модн һалд өр болдго.
8. Һарх күүһөр һал бичэ түлүл гидг.
9. Һар һаран таньдг,
- Һасн шаавран таньдг.

10. Даладхла ээдг, нерэдхлэ хандг.

11. Дала дээвлхлэ, жирмэхэ чигн зовдг.
12. Дер деер күн, делтр дор мөрн.
13. Зовх ноха зуурдын терг дахж.
14. Замгин сээнд заһсн хурдг,
Зангин сээнд күн хурдг.
15. Икэр мед, баһар кел.
16. Инэснэс сурдг, уульсиг сурһдг.
17. Иртн гихлэ шаһаж,
Идтн гихлэ чимклж.
18. Эрк савасн бишңкән эвддг.
19. Эрвлсн эмнд туста болдг.
20. Му күн хотас ичдг,
Сән күн үгэс ичдг.
21. Наадна үг төрт харш гидг.
22. Нүүнэ гисн нутг—үвлэң болдг.
23. Оли дунд үгән шинжлдг,

Онц һазрт—хувцан.

24. Өмн һарсн чикнэс,

Хөөн һарсн өвр гидг.

25. Өгсн сэн, өгсиг эс авсн терүнэс үлү сэн.

26. Сурһн бэрн — өөнднь,

Сундли бэрн — гертнь.

27. Сэн күүнэ нааднд,

Му күүнэ эмн һардг.

28. Ус үзлго, һосан бичэ тээль.

29. Холас мөөрмтхэ, өөрхнэс мөргмтхэ.

30. Хоома күн хойр көдлмштэ гидг.

31. Цадхла, цаһан хурһна сүл һашун гидг.

ЭЛСТИН ВАЛЬС

Б а л а к а н   А л е к с е й

Хун цаһан гермүд тосхсн
Халта баһчудын цогц баахн,
Хальмгин теегт дүңгэлһж босхсн
Хотл балһсн—Элст сээхн.

Элстин вальс, баһчудын вальс
Эргэд биилхд таалта айс.

Энкр Элст зүрхнд өөр,
Элст балһсн—мини зөөр.

Өргн уульнд, көк паркд,
Өлзэтэ жирһлин көрцг буслна.
Өнр баһчудын кишгтэ өркд
Өдр ирвэс байр икднэ.

Жиңсн дун, цеңсн инэдн
Жирһлин айсла негдж асхр,
Жил-насни байрта наадн
Жигтэ сээхн бийһэр кеер.

Үгмүд: хун, дүңгэлһж, таалта, олзэтэ, жиңсн, цеңсн,
жигтэ.

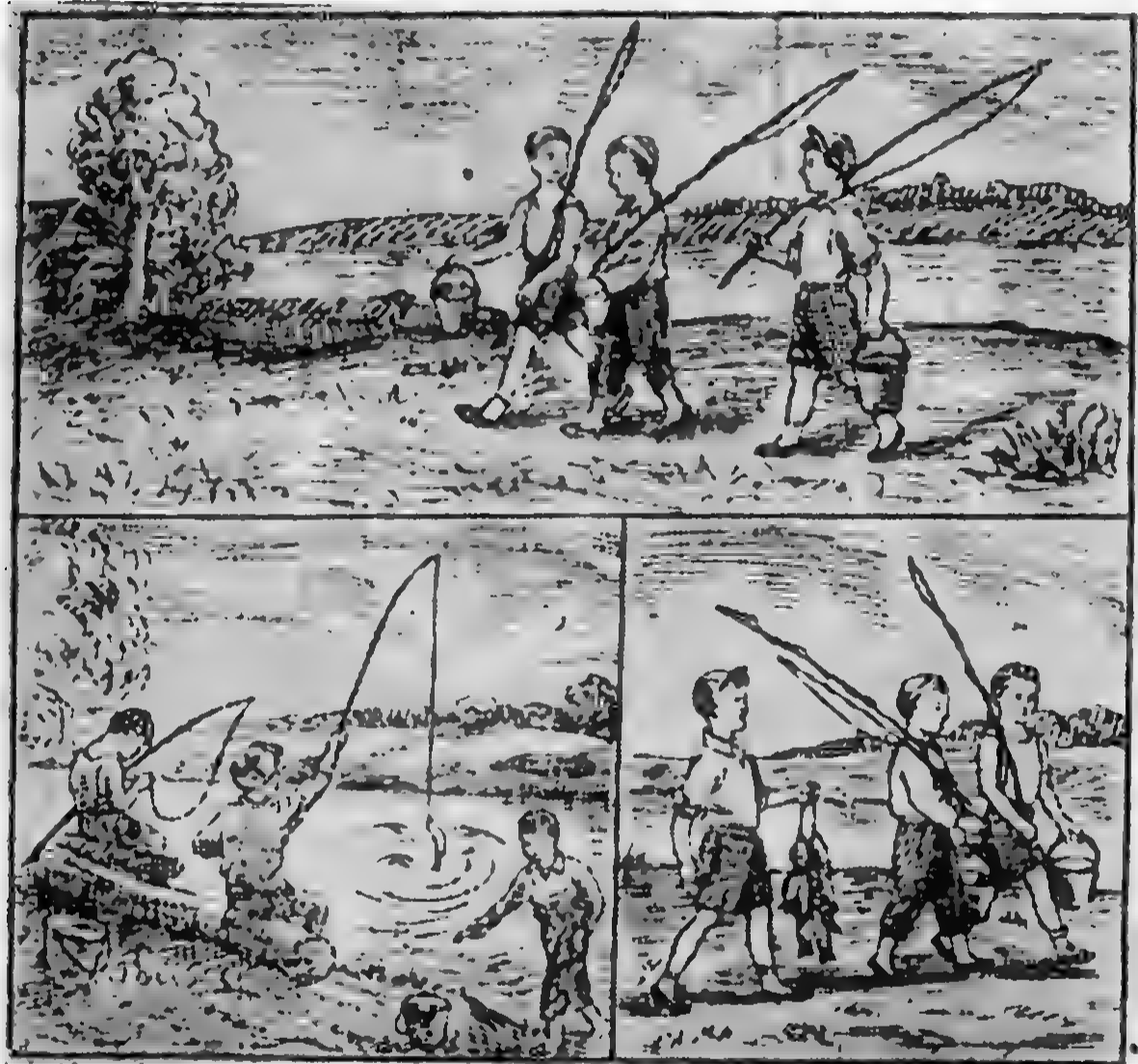
Даалһвр: Элст балһсна тускар күүндвр кех—кен ю мед-
сэн келх. Эн шүлгиг (дууг) чеежэр дасх, айсинь медх.

ЗАҺС АҢНЛЫН

Зургуд хэлэж күүндлһнд тэвгдх сурврмуд:

1. Көвүд хамаран оч йовна? (нер өгти)
2. Көвүд ю авч йовна?
3. Жилин ямаран цагв?
4. Заһс хама аңхар йовцхана?

Нээрүллһнэ зура:

1. Заһс аңхар йовлһн.
2. Ёахуляр заһс аңилһн. :
3. Заһсан авад хэрлһн.

Эн деер бичгдсн зуран эңг болһнд 3—4 зэңгэр хөрү өгч болхмн. Келвриг онгданар нерэдж чигн болхмн.

Ү л г ү р н ь: «Ёахуляр заһс бэрлһн», «Сергмжтэ кодлмш», «Ёурви үр», «Заһсн сөөнэр бэргдв»,

Нээрүллнэ зура:

1. Онцар хол хатллн.
2. Теңгрян ки болн зеергн түүлн.
3. Модна захд амрлн.
4. Уснд өөмлн.
5. Герүрн хөрлн.

Багшнрин дөңгөр сурхульчнр эн деер бичгдсн зуран хүв болһнднь 2—3 зэңгэр хэрү келх (бичх) зөвтә. Тер зэңгснь хорндан залһлдата утхари негн келвр болх мөн.

КЕРМН

Кермн хама бээж? Моднур кен ирж? Бичкдүд ирэд
ю кеж? Кермн хама бээдг болж?
Кермниг кен үзлэ? Кермн ямаран ан?

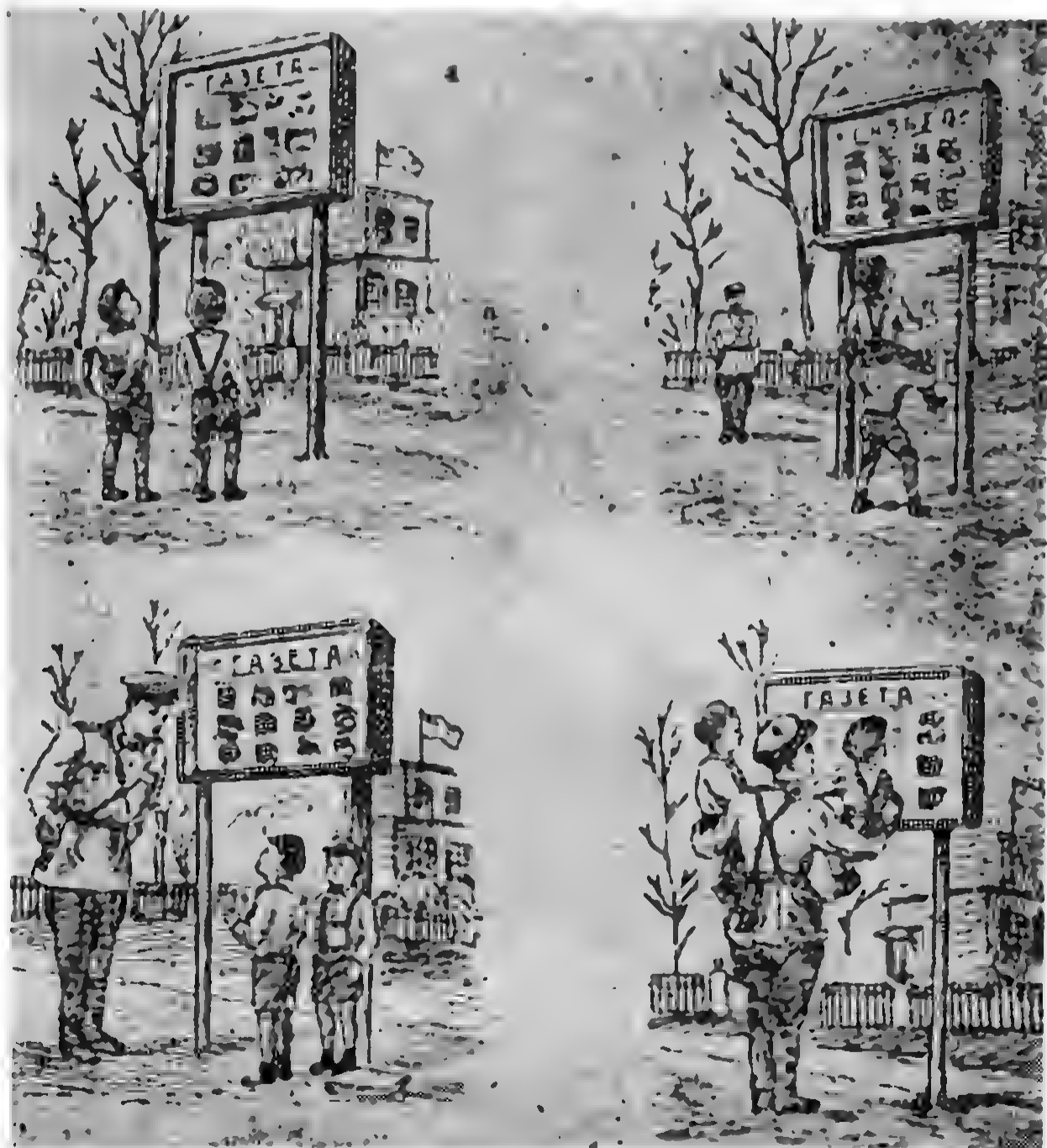
Нээрүллһнэ зура:

1. Кермн модна көңгэлд бээлһн.
2. Моднур бичкдүд ирэд кермниг бэрж авлһн.
3. Кермниг бичкдүд гертән авч ирлһн.
4. Кермн герт бээдг боллһн.

БААТР АЮКА ХОПР ГАЗГТ ЯНЖ УМШСТА ТУСКАР.

Зургууд хэлэж күүндэлнэ тэвгэх сурвмүг

1. Көвүд альдас йовж?
2. Юуһар тедн сонъмсж?
3. Газет альд өлгөтө бээж?
4. Теднд янж умшх ухан орж?
5. Кен теднд дөң болж?

Нээрүллһнэ зура:

1. Жилин цагин бөөдл.

2. Школас герүрн хэрлнн.

3. Өлгөтө газетэр сонъмслнн.

4. Газет умшх эв оллнн.

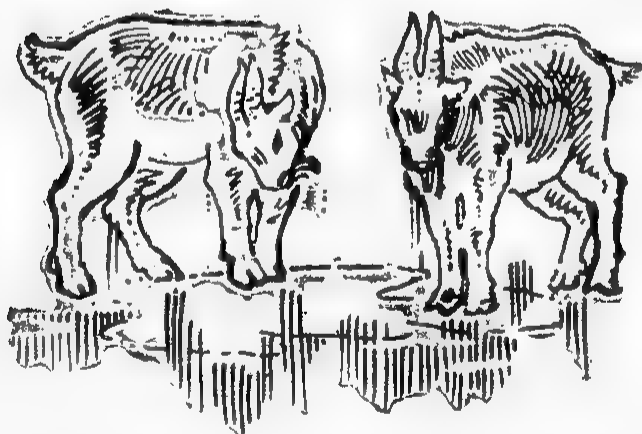
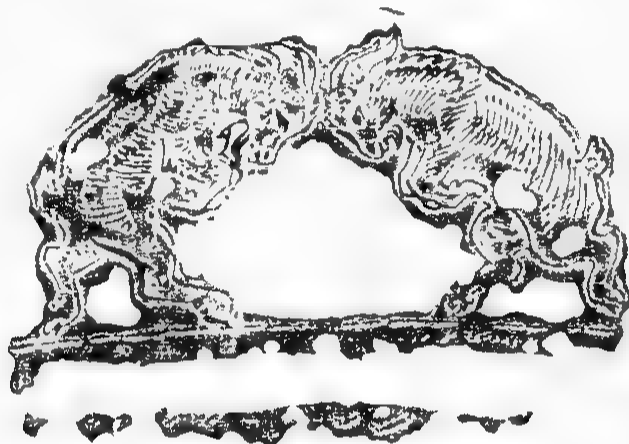
5. Милиционерлэ күүндлнн.

6. Милиционер дөң боллнн.

Эн зургудар келвр бичсн цагтан олн зүсэр нерэдж болхмн:
«Газет умшлнн», «Олмһа» көвүд», «Милиционер дөң болв» —
гнж.

ЯМАД

Ү г м ү д: ямад, хол, бурм, зөрлцэд, харһлдан, мөрг-
лдэн, деер, усн, унлнн, норлнн.

Даалһвр. Эн зургудыг хэләһэд зура кеһэд, ахр келвр бичх.

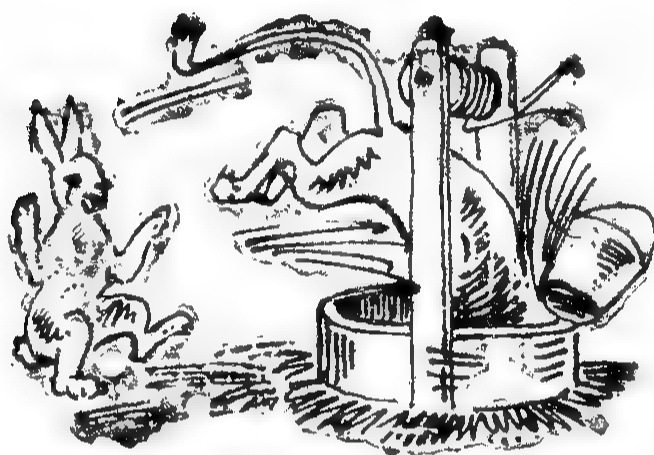
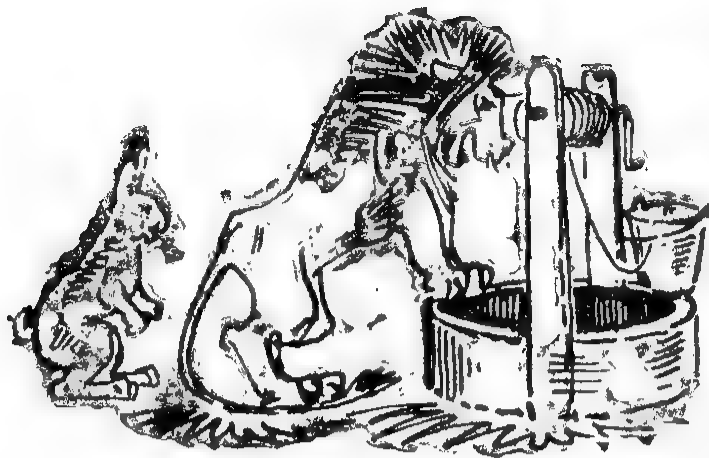
ЗУНА ӨРҮН

Ү г м ү д: нарн, өрүн, хол, модн, усн, цегән, номһн.

ТУУЛА АРСЛҢГИГ МЕКЛҢН

Ү г м ү д: көгшн арслң, туула, худг, идхәр, мекллһн, мунхг, йорал, унлһн, тоглад, байрлад.

Нээрүлж бичлһнә зура:

1. Арслң туулаг идхәр седлһн.
2. Туула арслңгиг мекллһн.
3. Арслңгин үкл, туулан байр.

«Шонтлын үр» —гидг нертэ ахр келвр зүргүд хэлэлдэг тогтах. Түрүлэд шонтлын тускар күүндвр кех. Иим үрл хар келвр бичүлх:

1. Шонтлын үр альд бээж?
2. Терүнэ нуужмл ямаран?
3. Шонтл нуужмлан юунар асрна?

Иим үгмүд олзлж болх: арһсн, ик амта, арһ уга, жулжуха, царцаха, батхн, эрвөкә.

II—III КЛАСС

Даалхвр. «Мөндртэ хур». Сурхульчирин бийсиннь тоолврар, шинжлэлхэр күүндвр кечкэд, иим нертэ ахр келвр бичүлх. Зураһинь хамдан кеһэд доскд бичх.

Иим үгмүд олзлж болх: үүлн бархлзад, халун өдр, салькн, шуугад, гүүлдэд, немрлэд, хаша, сег.

Даалхвр. Һалуна, туулан, меклэн, бөкүнин, моһан тускар сурхульчирин шинжлэлхэр ахрар бичүлх: «Һалун», «Туула», «Меклә», гиһэд нерэдэд (толһалад).

Д а а л Һ в р. Эн дора бээх зэнгсиг күцэж бичүлх.

Хур шуугад... Оһтрһу холд... Һаза цандг... Хурин хө-өн аһар... Шовуд байрлж..

Эн зэнгсиг нежэд-хошад үг немүлэд делгрүлж бичүлх:

Мана школ. Сарул классмуд. Спортын зал. Модд урһна. Цецгэс урһна. Телевизор бээнэ. Машин зогсжана. Цасн оржана. Салькн көдлжэнэ. Күүкд наачана. Көвүд дегтр умшжана.

Д а а л Һ в р. Сурхульчирар кежэсн көдлмшинь, класси, школынь, унтдг хораһинь шинжлүлж дигтэ-даратаһар бичүлх.

II. классин сурхульчирт сочинень бичх тем йир олн.

III— классин сурхульчирт сочинень бичдгиг бас да-схх кергтэ. Сочинень бичсн цагт сурхульч бийнь олж ухалх зөвтэ; зура зурх, ямаран дигтэ-даратаһар бичхэн ухалх. Болв багшин дөң теднд кезэ чигн кергтэ, тер дотр, бичлһнд белдвр кежэсн цагтнь.

Түрүн 2—3 сочинениг хамдан (олар), багшин һард-врар зура бичх кергтэ. Хөөннь сурхульчир дасад ирсн цагт бийсэрнь зура зурулад, терүгинь хэлэж, чиклж өгэд бичүлхмн.

Ямаран чигн сочинень бичүлхйн өмн сурхульчирар терүгэн яһж, ямаран дигтэ-даратаһар бичхэр бээхинь келүлэд медчкэд бичүлхмн.

III классин сурхульчирт сочинень бичх тем йир олн. Түрүлэд сурхульчирт өөрхн, теднэ меддг йовдлмудын тускар бичүлхмн. Үлгүрнь: зуна, намрин, үвлин, хав-рин бээдлин тускар, ямаран наад наадснанны тускар, йиртмжин болн олна йовдлмуд яһж шинжлснэнь тус-

кар бичүлж болхмн. Дэкэд туужар, географар дасжах юмсинь дахулад, үзсн кинонь, умшсн дегтриннь болн кесн көдлмшиннь тускар бичүлхлэ бас ик соньн болх мөн.

III классин сурһульчнрт, үлгүрнь, иим толһата, утхта сочинень бичүлж болхмн.

I. Йиртмжин бээдлин болн бичкдүдин наадна тускар.

1. Зуна халун. 2. Мөндртэ хур. 3. Уснд өөмлһн. 4. Намр. 5. Увлин өрүн. 6. Шуурһн. 7. Хаврин өдр. 8. Цасар наадлһн.

II. Бичкдүдин кесн көдлмшинь тускар.

1. Сэн урһц. 2. Өвснэ хадлһн. 3. Школын сад. 4. Шовуна фермд. 5. Колхоздан дөң болвдн. 6. Мод тэрлһн. 7. Гертән дөң боллһн. 8. Хурһд асрлһн. 9. Темснэ эк тэрж урһалһн. 10. Чиндһ өсклһн. 11. Эрдни-шишэ тэрж урһалһн. Заһс бэрлһн.

III. Туужар, географар болн природоведенэр дасжах юмсудла залһлдата темс.

1. Октябрин сэн өдр. 2. Кезэнэ бичкдүд яһж бээсмб? 3. Бичкдүдин өдгэ цагин бээдл. 4. Төрскнэ Алдр дән. 5. Майин 1 шин. 6. Теегт мод тэрлһн. 7. Советск улс көдөг ондаруллһн. 8. Уулын урһмл. 9. Хур альдас ордв? 10. Усна хуврлт. 11. Мана селэнэ өслт. 12. Мана һазрин аңгуд.

Сурһульчнр бийснь бас ухалад, умшсн дегтриннь тускар, үзсн, шинжлснәннь тускар бичж чадх зөвтэ. Эрсин газетд ахр тодлвр, үүртән мендин бичг болн зар бас бичж чаддг болх зөвтэ.

Сочинениг класстнь болн гертнь чиги бичүлхмн. Бөлв, хама бичдг болв чиги, белдврин көдлмшинь болн шүүж хэлэлһинь багш һардх зөвтэ.

БАРГ

Нүр үг	3
Нөөрүлж келлһн болн бичлһн	4
Негдгч класс	9
Хойрдгч класс	48
Нурвдгч класс	80
Хойрдгч—нурвдгч классмудт	111
Хуранһуд өгчэх дахуль	115

ГУЧА УБУШАЕВИЧ БЕМБЕЕВ

**Сборник сочинений и изложений для
1—3 классов.
На калмыцком языке.**

Редактор Д. П. П е д е р о в.
Худ. редактор И. Г. К о в а л е в.
Тех. редактор Ц. З. К е н д ы ш е в.
Корректоры: М. О. Ш у р г у ч и н о в а и
Б. Г. М а н д ж и е в а.

Объем учетно-издательских листов 6 печ. л.
Заказ № 3461. Цена 10 коп. Сдано в набор 20-V-69 г.
Подписано к печати 8-X-1969 г.

10 коп.